

संयुक्त-संस्कृतम्

प्र
व
ह
ता
त्

संस्कृतम्

तमन्दाकिनी

उपनिषदः

अर्थशास्त्रम्

मेघदूतम्

उपनिषद्:

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
रात्रौ च विद्यया प्रदीपितं
धर्मसिद्धिर्लभते
दत्तुं इच्छते

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

महाराष्ट्रराज्य-पाठ्यपुस्तक-निर्मिति: तथा
अभ्यासक्रम-संशोधन-मण्डलम्, पुणे-४

दशमी कक्षा

संयुक्त-संस्कृतम्

आनन्दः

(मराठी, गुजराती, हिन्दी, इंग्रजी
इत्यादीनां माध्यमानां कृते)

7K8JHZ

‘स्मार्टफोन’ इति उपकरणेन ‘दीक्षा ऑप’ द्वारा पाठ्यपुस्तकस्य प्रथमपृष्ठे योजितेन Q. R. Code माध्यमेन (PDF) पाठ्यपुस्तकं द्रष्टुं शक्यते तथा पाठ्यपुस्तके प्रतिपाठं योजितेन Q. R. Code साहाय्येन दृक्श्राव्य-अध्ययन-अध्यापनसाहित्यम् उपलभ्यते ।

अभ्यास-२११६/(प्र.क्र. ४३/१६) एसडी-४ दिनाङ्कः - २५.४.२०१६ इत्यमुं शासननिर्णयक्रमाङ्कम् अनुसृत्य स्थापितायाः समन्वयसमित्याः उपवेशने २९.१२.२०१७ दिने इदं पुस्तकम् २०१८-१९ इति शैक्षणिकवर्षतः अनुमानितम् ।

प्रथमावृत्ति: - २०१८

चतुर्थावृत्ति: - २०२१

© महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मिति: तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे - ४११ ००४.
अस्य पुस्तकस्य सर्वे अधिकाराः महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मिति: तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य
सन्ति। महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मिति: तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य सञ्चालकस्य
लिखित-अनुमतिं विना अस्य पुस्तकस्य कमपि भागम् उद्धृतं कर्तुं न शक्यते।

संयोजनम् :

श्रीमती सविता अनिल वायळ
विशेषाधिकारी, मराठी

चित्रकारः :

यशवन्त देशमुख

मुखपृष्ठम् :

यशवन्त देशमुख

अक्षरयोजनम् :

भाषाविभागः

पाठ्यपुस्तकमण्डलम्, पुणे.

निर्मितिः :

सच्चिदानन्द आफळे,
मुख्यनिर्मिति-अधिकारी
राजेन्द्र चिन्दरकर,
निर्मिति-अधिकारी
राजेंद्र पांडलोसकर
सहायक निर्मिति-अधिकारी

कागदम् :

70 GSM, Creamwove

मुद्रणादेशः :

N/PB/2021-22/0.30

मुद्रकः :

M/s. Mahayog Offset,
Aurangabad

संस्कृतभाषातज्ज्ञसमितिः

पं. गुलाम दस्तगीर बिराजदार (अध्यक्षः)

श्रीमती तरङ्गिणी खोत

डॉ. माधव केळकर

डॉ. प्रज्ञा देशपाण्डे

डॉ. माधव भुस्कुटे

श्रीमती सविता वायळ (सदस्य-सचिव)

संस्कृतभाषाभ्यासगणसदस्याः

डॉ. प्रसाद भिडे

श्री. जगदीश इन्दलकर

श्रीमती ऋचा वैद्य

श्रीमती काञ्चन जोशी

डॉ. माधवी जोशी

डॉ. प्रसाद कुलकर्णी

श्री. विशाल सराफ

श्री. रघुवीर रामदासी

श्रीमती शेवन्ती दाङ्गट

श्रीमती विज्ञापना गोकर्णकर

श्रीमती अदिती माधवन्

डॉ. श्रीहरी गोकर्णकर

श्रीमती स्वाती जाधव

श्रीमती सुवर्णा बोरकर

श्रीमती लीना काकडे

श्रीमती जयश्री देशमुख

श्रीमती अर्चना जोशी

डॉ. माधवी नरसाळे

प्रकाशकः

विवेक उत्तम गोसावी

नियन्त्रकः

पाठ्यपुस्तकनिर्मितिमण्डलम्,
प्रभादेवी, मुम्बई - २५.

निमन्त्रितसदस्याः

श्री. राजेन्द्र दातार

श्रीमती मैथिली पोतनीस

श्रीमती शर्मिला भट

श्रीमती सीमा डोळे

श्रीमती श्वेता पवनीकर

डॉ. हेमा डोळे

श्रीमती स्नेहा सप्रे

श्रीमती समीक्षा घाणेकर

श्री. नीरज दाण्डेकर

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वयं, भारतस्य जनाः, भारतं सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादिनं, सम्प्रदायनिरपेक्षं, लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं, तस्य समस्तान् नागरिकांश्च

सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च न्यायं,
विचारस्य, अभिव्यक्तेः, आस्थायाः, धर्मस्य,
उपासनायाश्च स्वतन्त्रतां,
प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च समतां प्रापयितुं;
तेषु सर्वेषु च
व्यक्तिगौरवस्य राष्ट्रस्य एकतायाः,
अखण्डतायाश्च सुनिश्चायिकां बन्धुतां
वर्धयितुं;

कृतदृढसङ्कल्पाः अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्
अद्य, ख्रिस्तीये १९४९ तमे वर्षे नवम्बरमासस्य २६-तमे दिने
(२००६-तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ)
एतेन इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्, आत्मार्पितं च
कुर्महे ।

राष्ट्रगीतम्

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारतो मम देशोऽयं भारतीयाश्च बान्धवाः ।
परानुरक्तिरस्मिन् मे देशेऽस्ति मम सर्वदा ॥१॥
समृद्धा विविधाश्चास्य या देशस्य परम्पराः ।
सन्ति ताः प्रति मे नित्यमभिमानोन्नतं शिरः ॥२॥
प्रयतिष्ये सदा चाहमासादयितुमर्हताम् ।
येन तासां भविष्यामि श्रद्धायुक्तः पदानुगः ॥३॥
सम्मानयेयं पितरौ वयोज्येष्ठान् गुरुंस्तथा ।
सौजन्येनैव वर्तेय तथा सर्वैरहं सदा ॥४॥
स्वकीयेन हि देशेन स्वदेशीयैश्च बान्धवैः ।
एकान्तनिष्ठमाचारं प्रतिजाने हि सर्वथा ॥५॥
एतेषामेव कल्याणे समुत्कर्षे तथैव च ।
नूनं विनिहितं सर्वं सौख्यमात्यन्तिकं मम ॥६॥

प्रस्तावना

आत्मीयाः छात्राः,

संस्कृताध्ययनस्य तृतीयं वर्षमिदं विद्यालयस्य च अन्तिमं वर्षम् । शालान्तपरीक्षायाः अन्तिमं सोपानम् उल्लङ्घ्य विशालं जगत् प्रवेष्टुकामाः यूयम् ।

गतवर्षद्वये युष्माभिः संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यानां काव्य-नाटकादि-साहित्यस्य अल्पपरिचयः प्राप्तः स्यात् । पठनसमये 'कः लाभः अस्ति संस्कृतपठनेन?' 'आधुनिके विज्ञानयुगे किं प्रयोजनम् अस्याः प्राचीनभाषायाः?' इति प्रश्नाः कदाचित् मनसि स्फुरिताः स्युः । अतः ज्ञातव्यम्, यत् संस्कृतभाषायां केवलं काव्यनाटकादीनि एव भवन्ति इति न । ज्ञानभाषा सा अस्माकम् । तपश्चर्यया कठोरपरिश्रमैः ऋषिभिः लब्धं सर्वमेव ज्ञानं संस्कृते एव अस्ति । जिज्ञासया तस्य परिशीलनम् अस्माकं कर्तव्यम् ।

संस्कृतभाषायां सर्वं ज्ञानं पूर्वमेव कथितम् इति मास्तु दुराग्रहः । किन्तु तत्त्वनिर्णयेन परीक्ष्य आधुनिकेन ज्ञानेन तत् तोलनीयम् अस्माभिः । एतदर्थम् अध्येतव्या संस्कृतभाषा ।

अद्य नैके परदेशीयाः अपि संस्कृतभाषाम् अध्येतुं प्रत्यहं भारतम् आगच्छन्ति । भारतीयजीवनपद्धत्या, तत्त्वज्ञानेन, योगवेदान्त-आयुर्वेदादिभिः शास्त्रैः च ते संस्कृतं प्रति आकृष्टाः भवन्ति । वयमपि जागरूकतया अस्माकं भाषायाः रक्षणं संवर्धनं च कुर्मः ।

संस्कृतभाषायाः यद् उत्तमं युष्माभिः लब्धं तत् पाथेयरूपेण जीवनप्रवासे सर्वदा युष्माभिः सह भवेत् । सफलाः भवत, संस्कृतज्ञानेन स्वकार्यक्षेत्रेषु विशेषज्ञतां प्राप्नुत । भारतस्य गौरववर्धकाः सुपुत्राः भवत । आदर्शभूतस्य छात्रस्य गुणान् सदा स्मरत ।

**ज्ञानतृष्णा गुरौ निष्ठा सदाध्ययनदक्षता ।
एकाग्रता महत्त्वेच्छा विद्यार्थिगुणपञ्चकम् ।।**

शुभास्ते पन्थानः सन्तु ।

(डॉ. सुनिल मगर)

सञ्चालकः

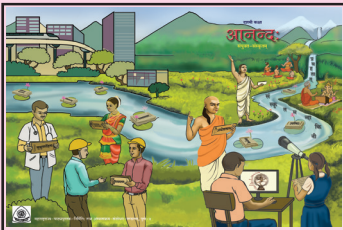
पुणे

दिनाङ्कः - १८ मार्च २०१८, गुढीपाडवा

भारतीय सौर दिनांक : २७ फाल्गुन १९३९

महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा
अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे.

मुखपृष्ठसङ्कल्पना

प्राचीनकालादारभ्य संस्कृतसाहित्यगङ्गा अद्यापि निरन्तरं प्रवहति । इतोऽपि अग्रे इयं संस्कृतमन्दाकिनी निरन्तरं प्रवहिष्यति । एतामेव सङ्कल्पनां मनसि निधाय डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले इति आधुनिकसंस्कृतमहाकविना 'संस्कृतमन्दाकिनी' गीतं (पृ.क्र.८) रचितम् । तामेव सङ्कल्पनां प्रकटयति पुस्तकस्य अस्य मुखपृष्ठम् ।

संस्कृतम् ।

दशमीकक्षाच्छात्राणां संस्कृतभाषाविषये क्षमताविधानानि ।

क्षेत्रम्	क्षमताविधानानि
श्रवणम्	१. आकाशवाण्या दूरचित्रवाण्या च प्रसारितस्य संस्कृतवार्तापत्रस्य श्रवणं कुर्वन्ति अवगच्छन्ति च । २. शिक्षकेण संस्कृतमाध्यमेन कृतम् अनौपचारिकसम्भाषणं शृण्वन्ति । ३. पाठ्यम् अतिक्रम्य संस्कृतसुभाषितानि स्तोत्रादीनि च शृण्वन्ति । ४. संस्कृतगीतनाटकादीन् अवगत्य आस्वादयन्ति ।
भाषणम्	१. संस्कृतस्य उच्चारणवैशिष्ट्यानि अनुसृत्य उचितं श्लोकपठनं सम्भाषणं च कुर्वन्ति । २. संस्कृतमाध्यमेन अध्ययनकृतीनां विषये अनुभवं कथयन्ति । ३. संस्कृतेन चर्चा कुर्वन्ति ।
पठनम्	१. ससन्धि तथा सन्धिं विगृह्य पाठ्यांशं पठन्ति ।
लेखनम्	१. संस्कृतेन लेखननियमान् अनुसृत्य श्रुतलेखनं कुर्वन्ति । २. भाषानियमान् अनुसृत्य वाक्यानि लिखन्ति । ३. माध्यमभाषातः भाषानियमान् अनुसृत्य अनुवादं कुर्वन्ति ।
अध्ययनम्	१. आन्तरजाले संस्कृतविषयकाणि सङ्केतस्थलानि अन्विष्यन्ति । २. आधुनिकभाषासु वर्तमानानां शब्दानां कृते संस्कृतेन प्रतिशब्दानां निर्माणं प्रयोगं च कुर्वन्ति यथा - चलभाषः, सङ्गणकः, महापौरः। ३. गीतादीनां संस्कृतानुवादस्य यत्नं कुर्वन्ति । ४. प्रस्तावनायाः चिन्तनप्रश्नानाम् च आधारेण संस्कृतलेखकान् तथा संस्कृतसाहित्यविषयं जानन्ति । ५. संस्कृतेन शब्दजालस्य निर्माणे यत्नं कुर्वन्ति । ६. अमरकोषस्य अधिकम् अध्ययनं प्रयोगं च कुर्वन्ति ।
भाषाभ्यासः	१. संस्कृतेन सरलसंवादं कुर्वन्ति । २. सुयोग्यरीत्या लकाराणां प्रयोगं कुर्वन्ति । ३. पूर्वपठितानां भाषानियमानां दृढीकरणं प्रयोगं च कुर्वन्ति । ४. आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयं पठितुं अवगन्तुं च प्रयत्नं कुर्वन्ति । ५. समस्तपदानां सन्दर्भम् अनुसृत्य अर्थनिश्चयं विग्रहं च कुर्वन्ति । ६. एकतः शतं यावत् (१-१००) संख्याः (क्रम-आवृत्तिसहिताः) जानन्ति ।

पाठ्यपुस्तकस्य अपेक्षितपरिणामार्थं सर्वासां क्षमतानां सुयोग्यविकासाय प्रतिसप्ताहं तिस्रः (३) तासिकाः अपेक्षिताः ।

अनुक्रमणिका

* सुगमसंस्कृतम् ।	१
१. आद्यकृषकः पृथुवैन्यः । (गद्यम्)	६
२. व्यसने मित्रपरीक्षा । (गद्यम्)	९
३. सूक्तिसुधा । (पद्यम्) (कण्ठस्थीकरणार्थम्)	१२
 अभ्यासपत्रम् - १ ।	१४
* व्यञ्जनान्ताः ।	१६
४. स एव परमाणुः । (संवादः)	२१
५. युग्ममाला । (पद्यम्) (कण्ठस्थीकरणार्थम्)	२३
 अभ्यासपत्रम् - २ ।	२५
* लकारजगत् । (धातवः - द्वितीयः समूहः, वाच्यपरिचयः, लिट्) ।	२६
६. संस्कृतनाट्ययुग्मम् । (संवादः) (सरलार्थलेखनार्थम्)	३३
७. वाचनप्रशंसा । (पद्यम्) (सरलार्थलेखनार्थम्)	३५
* समासाः ।	३७
८. नदीसूक्तम् । (संवादः) (सरलार्थलेखनार्थम्)	४४
९. आदिशङ्कराचार्यः (गद्यम्)	४६
 अभ्यासपत्रम् - ३ ।	४८
* धातुसाधित-विशेषणानि ।	५१
१०. चित्रकाव्यम् । (पद्यम्) (कण्ठस्थीकरणार्थम्)	५७
११. मानवताधर्मः । (पद्यम्) (सरलार्थलेखनार्थम्)	६१
 अभ्यासपत्रम् - ४ ।	६३
* णिजन्ताः (प्रयोजकाः) ।	६४
* सङ्ख्याविश्वम् ।	६६
 वाक्यरचना -	७०
★ अमरकोषः	७२
★ योग्यं पर्यायं चिनुत ।	७३
★ परिशिष्टम्	७४
★ शब्दकोषः	७६
★ विशिष्टविभक्तिः-वाक्यनिर्माणम् ।	७७
★ धातुरूपाणि	७८

प्रार्थना ।

(केवलं कण्ठस्थीकरणार्थम्)

करदर्शनम् - कराग्रे वसते लक्ष्मीः
करमध्ये सरस्वती ।
करमूले तु गोविन्दः
प्रभाते करदर्शनम् ॥

क्षमाप्रार्थना - समुद्रवसने देवि
पर्वतावलिभूषिते ।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं
पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

सूर्यनमस्कारः-ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

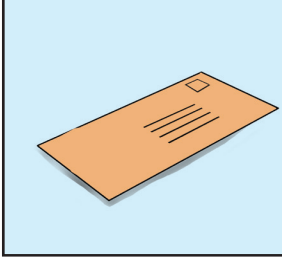
भोजनमन्त्रः- सततमशनकाले मातृभूमिं स्मरेयम्
जय जय जननि त्वं मुक्तकण्ठं वदेयम् ।
हितदसुखदमन्त्रं प्रत्यहं भक्षयेयम्
भवतु बलसमृद्धं राष्ट्रभक्त्यै शरीरम् ॥

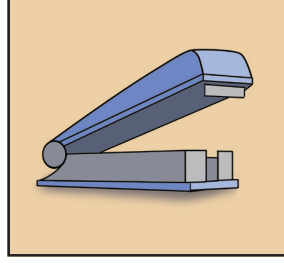
दीपस्तुतिः - दीपज्योतिः परब्रह्म दीपज्योतिर्जनार्दनः ।
दीपो हरति पापानि सन्ध्यादीप नमोऽस्तुते ॥

शान्तिमन्त्रः - ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

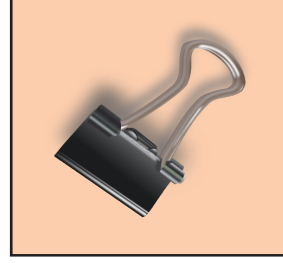
उपयुक्तवस्तूनि ।

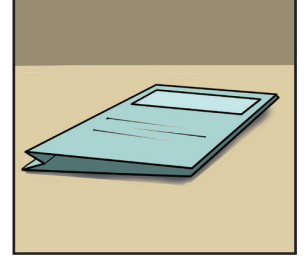
पिहितपत्रम्

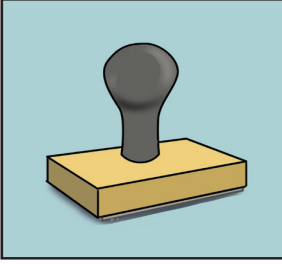
योजिनी

सन्दंशः

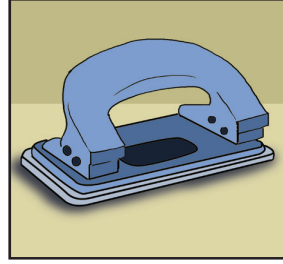
सञ्चिका

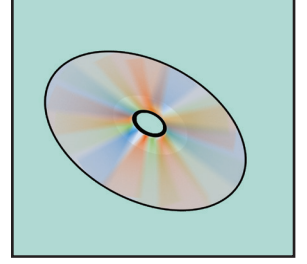
मृदुमुद्रा

मूल्याङ्कः

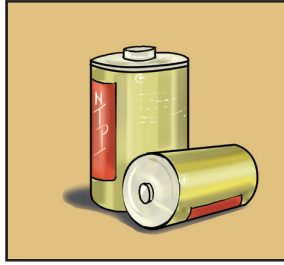
रन्ध्रिका

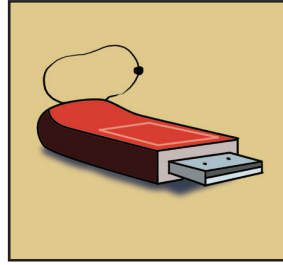
सान्द्रमुद्रिका

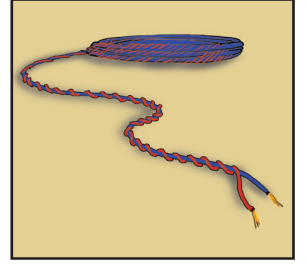
संश्लेषपट्टिका

विद्युत्कोषः

स्मृतिशलाका

तन्त्रीः

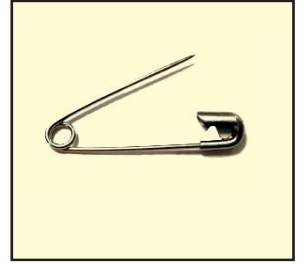
दृश्यफलकम्

अक्षरफलकम्

पाथेयपात्रम्

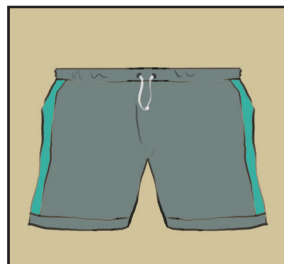

वस्त्रसूचिः

वस्त्राणि ।

ऊरुकम्

अर्धोरुकम्

युतकम्

पादस्यूतः

धौतवस्त्रम्

शाटिका

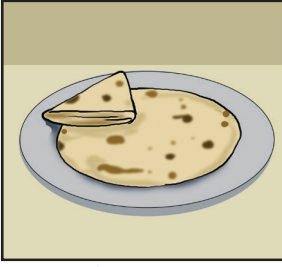

राङ्गवस्त्रम्

स्वेदकः

खाद्यपदार्थाः ।

रोटिका

शाकम्

सूपः

अवलेहः

पर्पटम्

ओदनम्

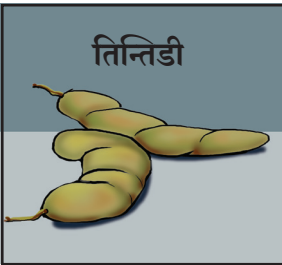

पायसम्

कुण्डलिका

रुचयः ।

आम्ला

कटुः

तिक्तम्

कषायम्

मधुरा

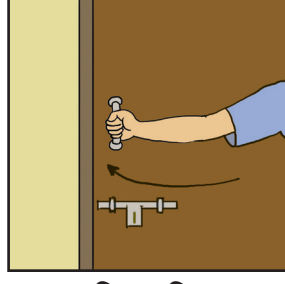

लवणम्

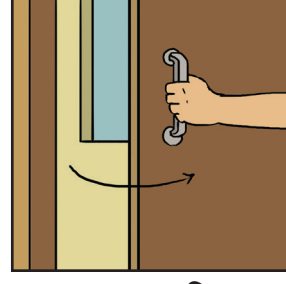
क्रिया: ।

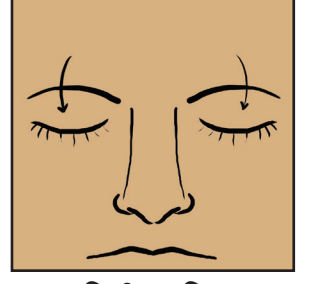
स्थगयति

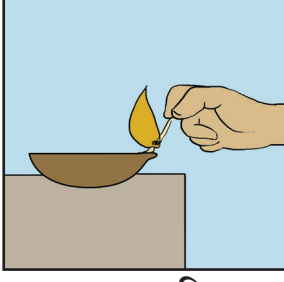
पिदधाति

उद्घाटयति

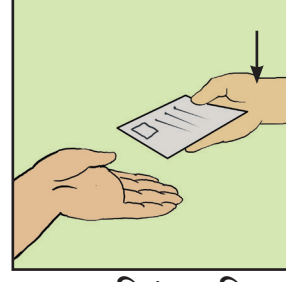
निमीलयति

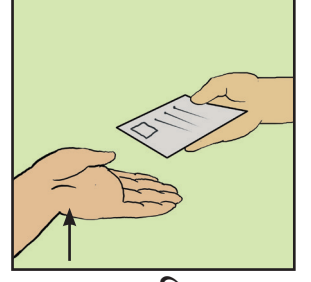
ज्वालयति

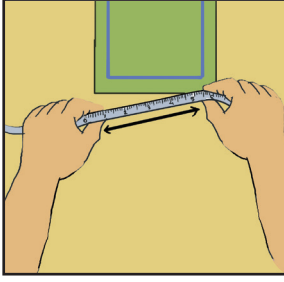
निर्वापयति

ददाति/यच्छति

गृह्णाति

माति

अन्विष्यति

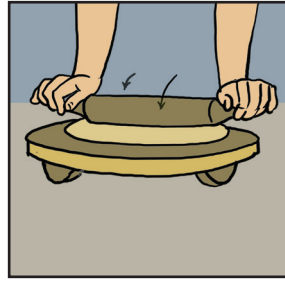
परीक्षते

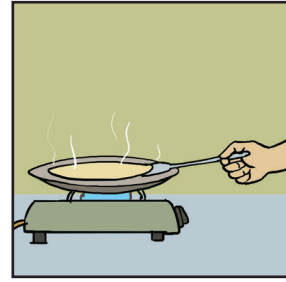
चिनोति

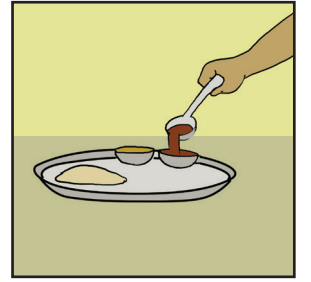
मर्दयति

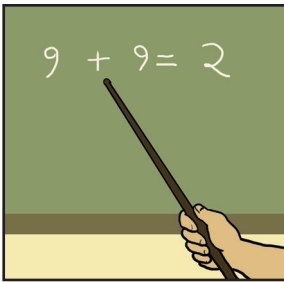
वेल्लयति

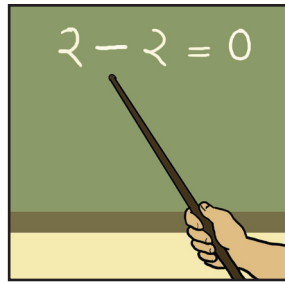
भर्जयति

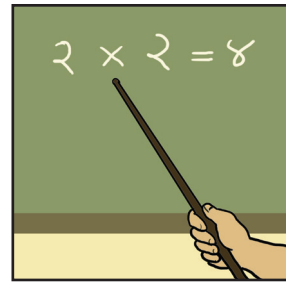
परिवेषयति

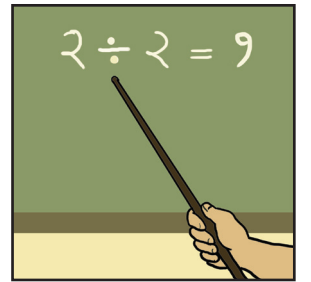
सङ्कलयति

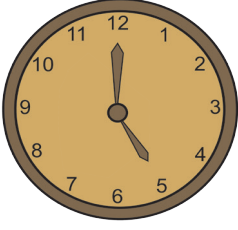
व्यवकलयति

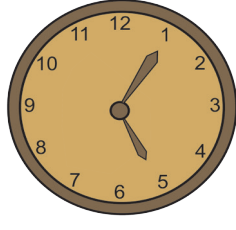
गुणयति

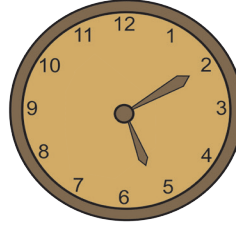
भाजयति

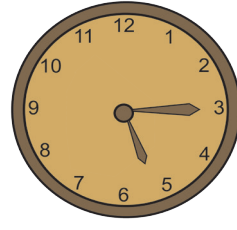
पञ्चवादनम्
०५.००

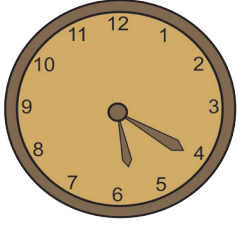
पञ्चाधिक-पञ्चवादनम्
०५.०५

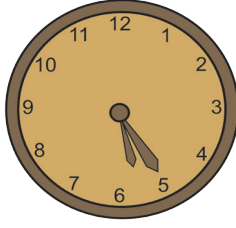
दशाधिक-पञ्चवादनम्
०५.१०

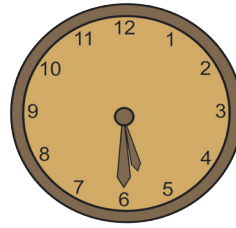
सपाद-पञ्चवादनम्
०५.१५

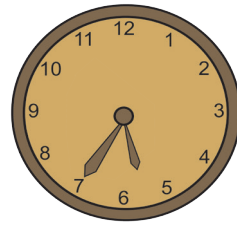
विंशत्यधिक-पञ्चवादनम्
०५.२०

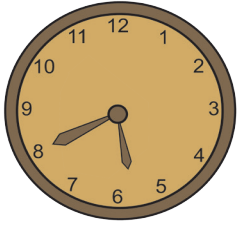
पञ्चविंशत्यधिक-पञ्चवादनम्
०५.२५

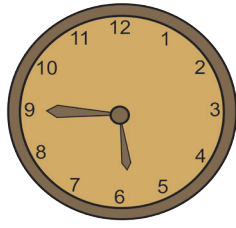
सार्ध-पञ्चवादनम्
०५.३०

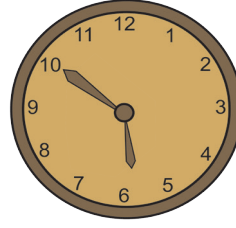
पञ्चत्रिंशदधिक-पञ्चवादनम्
०५.३५

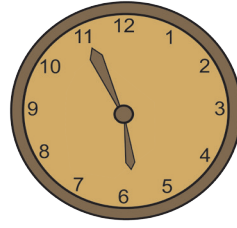
चत्वारिंशदधिक-पञ्चवादनम्
०५.४०

पादोन-षड्वादनम्
०५.४५

दशोन-षड्वादनम्
०५.५०

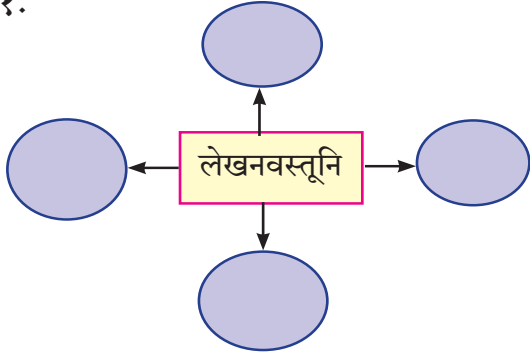
पञ्चोन-षड्वादनम्
०५.५५

* पुनःस्मरणम् – सङ्ख्या: अक्षरैः/ अङ्कैः लिखत । (एकतः शतं पर्यन्तम् ।)

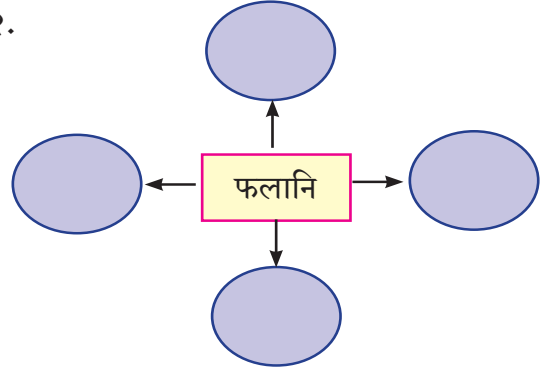
अङ्काः	अक्षराणि
१५	
२३	
८०	
६४	
–	षट्त्रिंशत्
८७	
४२	
५८	
–	नवसप्ततिः

–	सप्तनवतिः
९९	
१८	
३२	
८८	
४	
९९	
६९	
–	पञ्चाशत्
१००	

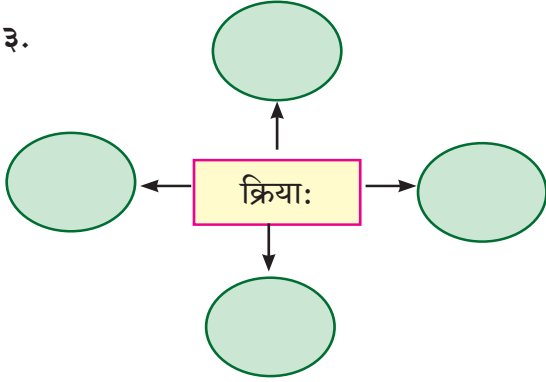
१.

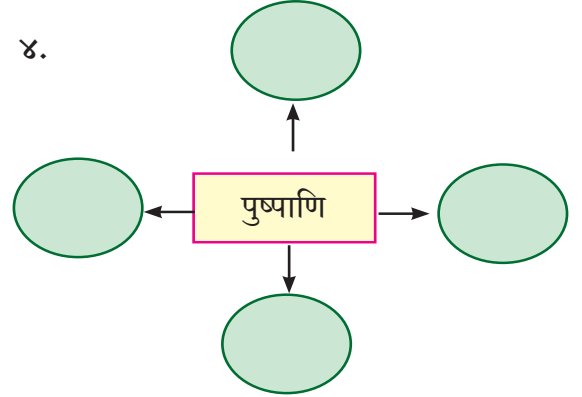
२.

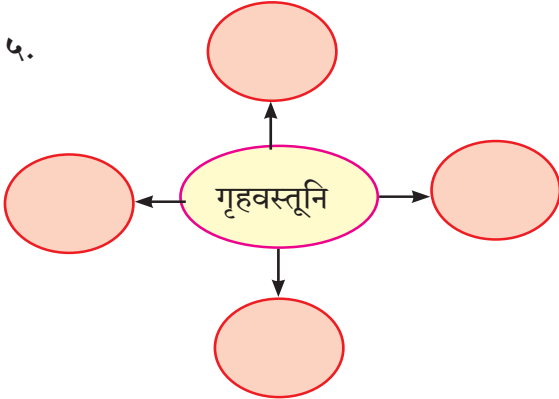
३.

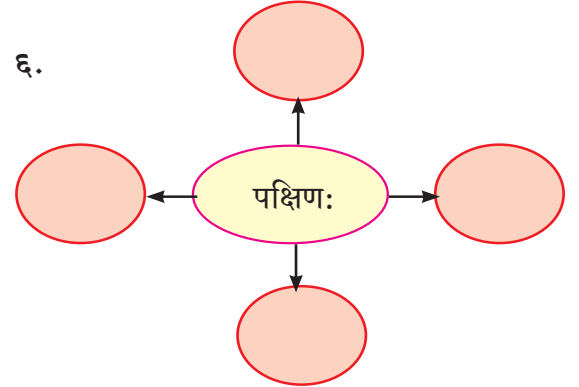
४.

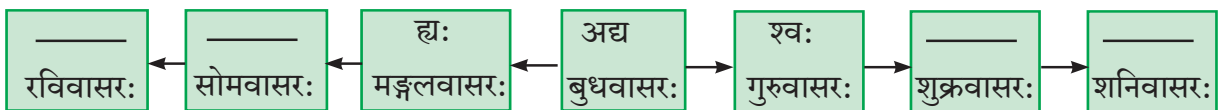
५.

६.

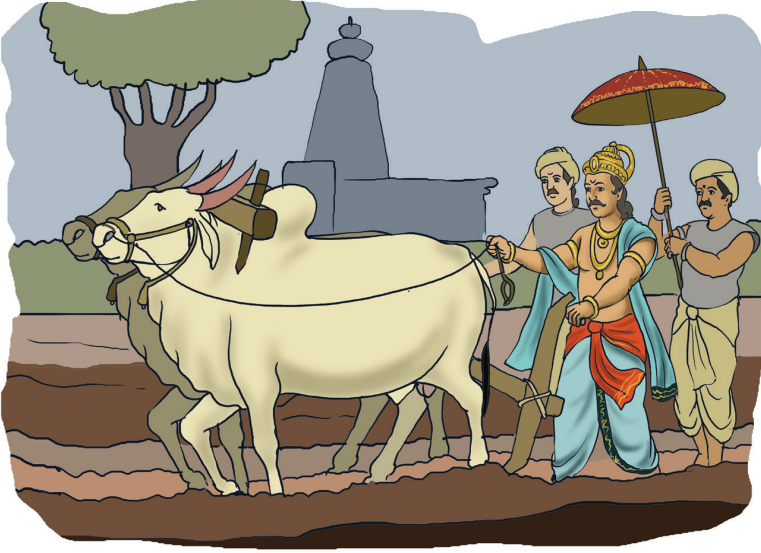

वासर-तालिकां पूरयत । (अद्य, श्वः)

ऋग्वेदात् एषा कथा उद्धृता (ऋ.१०.९३.१४) । वेनभूपतेः पुत्रः वैन्यः एव पृथुवैन्यः इति नाम्ना ज्ञातः । सः प्रजाहितदक्षः आदर्शः सम्राट् इति स्मृतः । भारतदेशे पृथुना एव कृषिकार्यं प्रारब्धं, संशोधितं, विकासं प्रति नीतं च । स एव कृषिविद्यायाः जनकः इति मतः । अत एव सः प्रथमः कृषकः । धरित्र्याः ‘पृथिवी’ इति नामाभिधानं पृथोः कार्यस्य स्मारकम् इति मन्यते बुधैः ।

- भारतदेशे कृषिक्षेत्रस्य वैशिष्ट्यानि कानि ?
- कृषिप्रक्रियाविषये कथयत ।

भूपालः पृथुवैन्यः नाम धरायां प्रथमः अभिषिक्तः सम्राट् । प्रयागक्षेत्रे पृथुनृपस्य राजधानी आसीत् । राज्याभिषेकसमये चारणाः पृथुनृपस्य स्तुतिं गातुमुत्सुकाः । तदा पृथुः आज्ञापयत्, “तिष्ठन्तु चारणाः ! यावत् मम सदगुणाः न प्रकटीभवन्ति तावदहं न स्तोतव्यः । स्तवनं तु ईश्वरस्यैव भवेत् ।” स्तुतिगायकाः पृथुनृपस्य एतादृशीं निःस्पृहतां ज्ञात्वा प्रसन्नाः अभवन् ।

एकदा पृथुराजः स्वराज्ये भ्रमणम् अकरोत् । भ्रमणसमये तेन दृष्टं यत् प्रजाः अतीव कृशाः अशक्ताश्च । ताः प्रजाः पशुवज्जीवन्ति । निकृष्टान्नं खादन्ति । तद् दृष्ट्वा राजा चिन्ताकुलः जातः । तदा पुरोहितोऽवदत्, “हे राजन्, धनधान्यादि सर्वं वस्तुजातं वस्तुतः वसुन्धरायाः उदर एव वर्तते । तत्प्राप्तुं यतस्व ।”

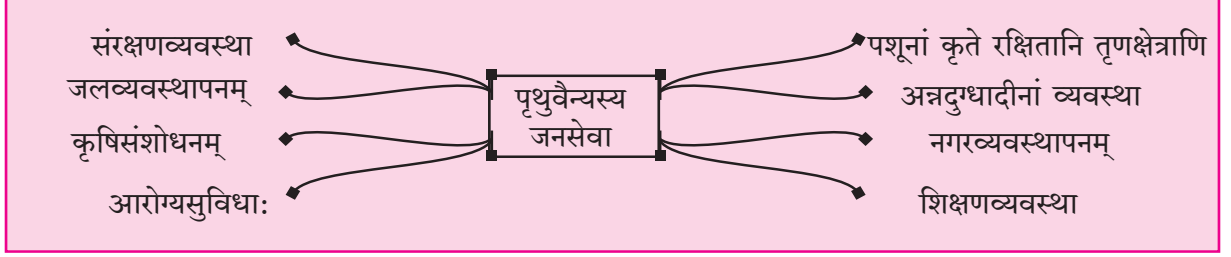
तदा पृथुभूपेन तदर्थं धनुः सज्जीकृतम् । तदा भूमिः स्त्रीरूपं धृत्वा तस्य पुरतः प्रकटिता अभवत् अवदत् च, “हे राजेन्द्र ! तव पिता दुःशासकः वेनराजः राजधर्मस्य पालनं नाकरोत् । तदा मया चोरलुण्ठकभयात् धनधान्यपुष्पफलानि मम उदरे निहितानि । त्वं तु प्रजाहितदक्षः नृपः । यदि त्वं प्रयत्नेन कृषिकार्यं करोषि तर्हि अहं प्रसन्ना भविष्यामि । अतः धनुः त्यज । खनित्राणि, हलान्, कुद्दालकान् लवित्राणि च हस्ते गृहीत्वा प्रजाजनैः सह कृषिकार्यं कुरु ।”

भूमातुः उपदेशं मनसि निधाय पृथुवैन्यः नदीनां मार्गम् अवरुध्य कृषिकार्यार्थं जलस्य उपयोगम् अकरोत् । वृष्टिजलसञ्चयं कृत्वा जलव्यवस्थापनम् अकरोत् । भूमिम् उर्वरतमां कर्तुं प्रायतत । तदनन्तरं तस्मिन् क्षेत्रे जनाः धान्यबीजानि अवपन् । स नैकेभ्यः वृक्षेभ्यः विविधप्रकारकाणां बीजानां सङ्कलनं चयनं च परिश्रमेण

अकरोत्। अनन्तरं बीजानां संस्करणं कृत्वा वपनम् अकरोत् । पर्जन्यानन्तरं बीजेभ्यः अङ्कुराः उद्भूताः। धान्यलाभेन सर्वे प्रजाजनाः सन्तुष्टाः च अभवन्। एषः कल्याणकारी नृपः पृथिव्यां प्रशासने अग्रणीः जनसेवाव्रती च अभवत्।

पृथुवैन्यस्य आदर्शभूतानि कार्याणि ।

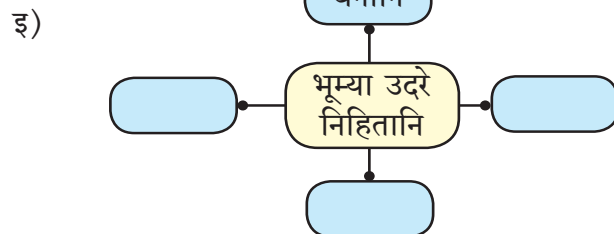
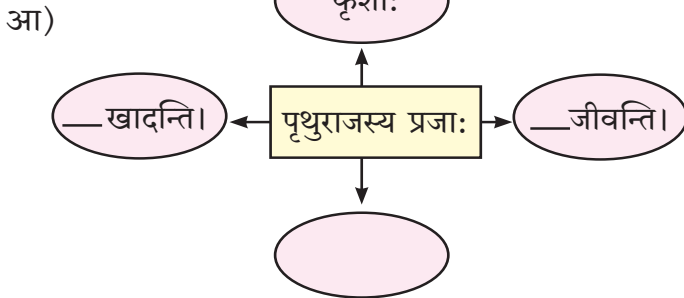
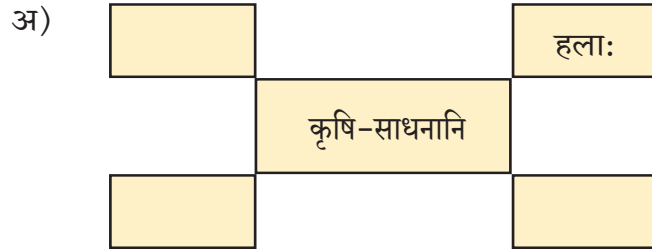
भाषाभ्यासः

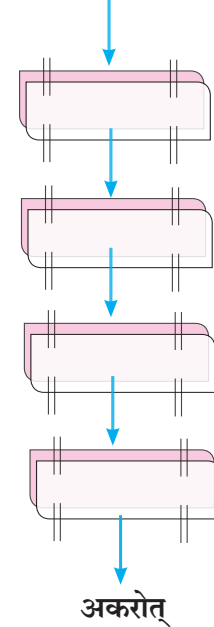
१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

- अ) चारणाः किमर्थम् उत्सुकाः ? आ) भ्रमणसमये पृथुराजेन किं दृष्टम् ?
 इ) वसुन्धरायाः उदरे किं वर्तते ? ई) स्त्रीरूपं धृत्वा पृथुनृपस्य पुरतः का प्रकटिता अभवत् ?
 उ) पृथुवैन्यः कृषिकार्यार्थं जलस्य व्यवस्थापनं कथम् अकरोत् ?

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

पृथुवैन्यः बीजानां

४. माध्यमभाषया उत्तरत ।

- अ) भूमाता पृथुवैन्यं किम् उपादिशत् ?
आ) धरित्र्याः उपदेशं मनसि निधाय पृथुवैन्यः किं किम् अकरोत् ?

५. अमरकोषात् योग्यं समानार्थकं शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

- अ) राजा चिन्ताकुलः जातः । आ) भूमिः स्त्रीरूपं धृत्वा प्रकटिता ।

६. मेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	कृशाः	उर्वरा	आनन्दिताः	दुःशासकः	प्रजाहितदक्षः
विशेष्यम्	पृथुः	वेनः	प्रजाः	भूमिः	प्रजाजनाः

७. समानार्थकशब्दं लिखत । वृक्षः, भूमिः, राजा, धनुः, नदी ।

८. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत । स्तुतिः, सद्गुणाः, प्रसन्नाः, अशक्ताः, पुरतः, कृशाः ।

९. कः कं वदति ?

- अ) तिष्ठन्तु चारणाः । आ) तत्प्राप्तुं यतस्व । इ) तव पिता दुःशासकः । ई) अतः धनुः त्यज ।

१०. सन्धिविग्रहं कुरुत । अ) उदर एव आ) पशुवज्जीवन्ति इ) अशक्ताश्च ई) पुरोहितोऽवदत् ।

प्रवहतात् संस्कृत-मन्दाकिनी

शतशतकोटिशतपर्यन्तम् ।

प्रवहतात् संस्कृत-मन्दाकिनी ॥१॥

अज्ञाता यस्या गङ्गोत्री इतिहासस्य न यत्रास्ति गतिः ।

परिणतं फलम् अनादिः श्रुतिः यत्प्रसवः सा भारतवाणी ॥१॥

सिन्धुशुतुद्रीसरस्वतीनां तटे ऋषीणां ध्यानपराणाम् ।

होमधूमपावितलोकानाम् अत्रिभृगूणां छन्दोवाणी ॥२॥

‘कस्त्वं कोऽहं’ प्रश्नपराणाम् आत्मतत्त्वदर्शनोत्सुकानाम् ।

याज्ञवल्क्यमुनिजनकादीनां तत्त्वमसीति ब्रह्मवादिनी ॥३॥

वाल्मीकिमुनिव्यासविरचिता रामकृष्णयोः पावनगाथा ।

अखण्डदीपो भगवद्गीता कर्मयोगसन्देशदायिनी ॥४॥

मेघदूतशाकुन्तलरघुभिः उत्तररामकिरातकुमारैः ।

कालिदासभवभूतिप्रमुखैः कृतिविभूषणा मधुरभाषिणी ॥५॥

पाणिनिसदृशैः स्तोत्रगायकैः भोजमम्मटादिभिर्भूषकैः ।

शङ्करादिभिस्तत्त्वचिन्तकैः दत्तवन्दना वाक्सम्राज्ञी ॥६॥

इयमस्माकं धर्मभारती राष्ट्रैक्यस्य च महती स्फूर्तिः ।

विना संस्कृतं नैव संस्कृतिः इहामुत्रकल्याणकारिणी ॥७॥

पुष्टिं तुष्टिं समावहन्ती जीवितपुष्पं विकासयन्ती ।

विश्वमङ्गलं फलं फलन्ती कोटिकोटिशतपर्यन्तम् प्रवहतात् संस्कृतमन्दाकिनी ॥८॥

- डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले

पठत-बोधत

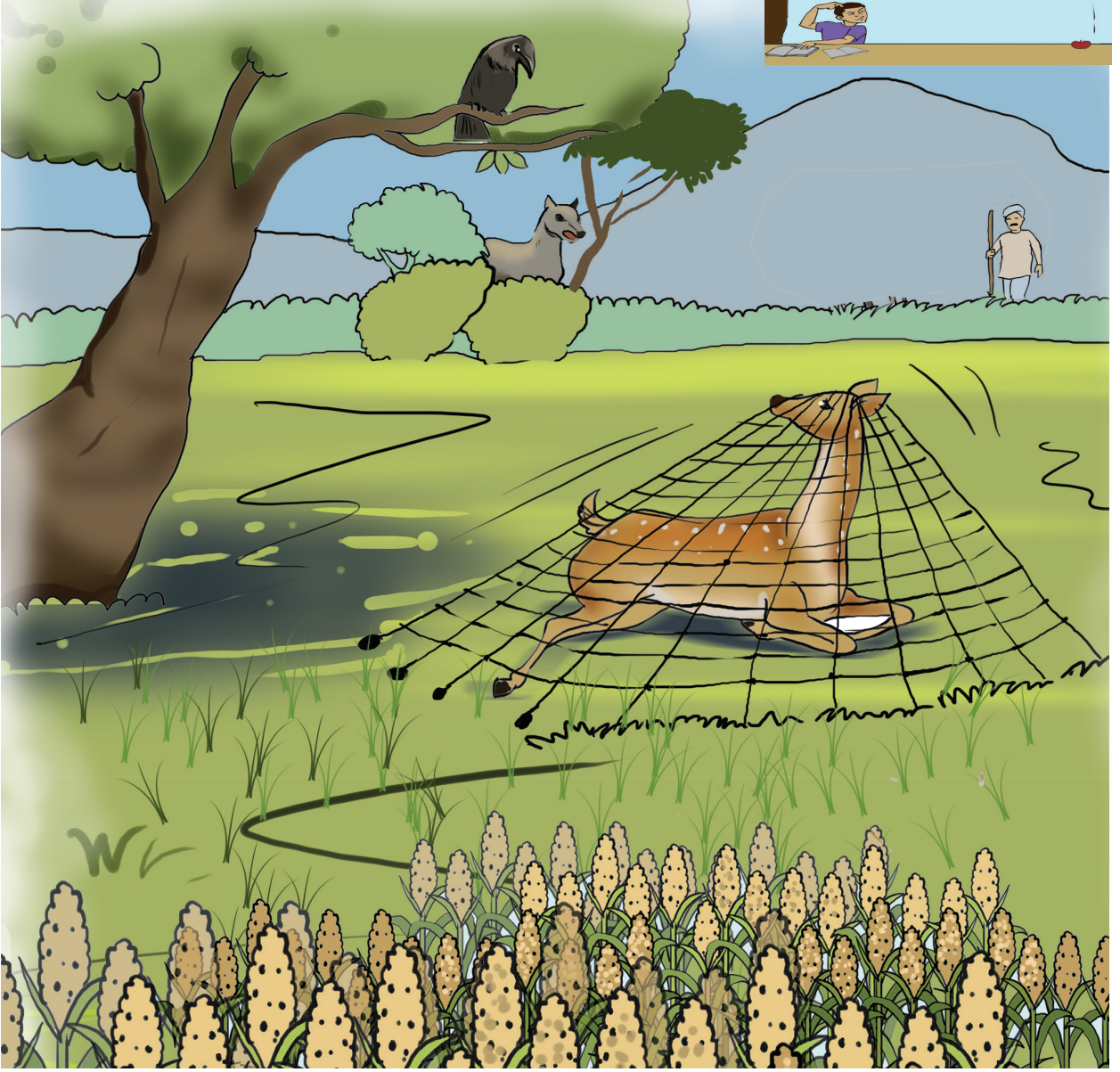
आधुनिकः महाकविः डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले महाभागः महाराष्ट्रे सातारा नगरे जातः । व्याकरणशास्त्रविषये तथा भाषाशास्त्रविषये प्रभूतं संशोधनं लेखनं च कृतं महोदयेन । त्रीणि नाटकानि, द्वे चरिते, ‘वैनायकम्’ इति प्रेरकं महाकाव्यम् इत्यस्य ग्रन्थसम्पदः । प्रसिद्धानां मराठी - नाट्यकाव्यानां सरसः सरलः च अनुवादः अपि कृतः अनेन ।

नैकैः पुरस्कारैः भूषितः अयं राष्ट्रियपण्डितः राष्ट्रपतिपुरस्कारेणापि सम्मानितः । अस्मै पण्डितश्रेष्ठाय नमः ।

हितोपदेशात् स्वीकृता एषा कथा । हितोपदेशस्य कर्ता नारायणपण्डितः ।
हितोपदेशस्य चत्वारः विभागाः सन्ति । १) मित्रलाभः २) सुहृद्भेदः
३) विग्रहः ४) सन्धिः । ग्रन्थेऽस्मिन् पशुपक्षिणां कथामाध्यमेन नीतिवचनानि
बोधितानि ।

- उत्तममित्रे के गुणाः भवेयुः ?
- सङ्कटसमये मित्रेण साहाय्यं कृतमिति कदाचिद् अनुभूतं वा ?

अस्ति एकं चम्पकं नाम अरण्यम् । अरण्ये चित्राङ्गो नाम मृगः एकाक्षो नाम काकश्च स्नेहेन निवसतः
स्म। एकदा चित्राङ्गः वने भ्रमन् केनापि शृगालेन अवलोकितः । क्षुद्रबुद्धिः नाम सः शृगालः स्वार्थहेतुना मृगेण
सह मित्रताम् ऐच्छत् । अस्तङ्गते सवितरि क्षुद्रबुद्धिः मृगेण सह मृगस्य निवासस्थानं गतः । मृगशृगालौ दृष्ट्वा
काकोऽवदत्, “सखे चित्राङ्ग! कोऽयं द्वितीयः ?” मृगः **अब्रूत्**, “जम्बूकोऽयम् । अस्मत्सख्यम् इच्छति ।”
काकः उपादिशत्, “अकस्मादागन्तुना सह मित्रता न युक्ता ।” तदाकर्ण्य जम्बूकः सकोपम् **आह**, “मृगस्य
प्रथमदर्शने भवानपि अपरिचितः एव आसीत् । यथायं मृगः मम बन्धुः तथा भवानपि ।” मृगः **अब्रवीत्**,
“अलं विवादेन । वयं सर्वे आनन्देन एकत्र निवसामः ।” काकेनोक्तम्, “एवमस्तु ।”

किञ्चित्कालानन्तरं शृगालः मृगम् अवदत्, ‘वनेऽस्मिन् एकं सस्यपूर्णक्षेत्रमस्ति । दर्शयामि त्वाम् ।’ तथा कृते मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा सस्यम् अखादत् । तद् दृष्ट्वा एकस्मिन् दिने क्षेत्रपतिना पाशः योजितः । तत्रागतः मृगः पाशैर्बद्धः । सः अचिन्तयत्, “इदानीं मित्राण्येव शरणं मम ।” दूरात् तत् पश्यन् जम्बूकः मनसि आनन्दितः । सोऽचिन्तयत्, “फलितः मे मनोरथः । इदानीं प्रभूतं भोजनं प्राप्स्यामि ।” मृगस्तं दृष्ट्वा अब्रवीत्, “मित्र, छिन्धि तावन्मम बन्धनम् । त्रायस्व माम् ।” जम्बूको दूरादेवावदत्, “मित्र, दृढोऽयं बन्धः । स्नायुनिर्मितान् पाशानेतान् कथं वा व्रतदिवसे स्पृशामि?” इत्युक्त्वा सः समीपमेव वृक्षस्य पृष्ठतः निभृतं स्थितः ।

प्रदोषकाले मृगमन्विष्यन् काकस्तत्रोपस्थितः । मृगं तथाविधं दृष्ट्वा स उवाच, “सखे ! किमेतत् ?” मृगेणोक्तम्, “सुहृद्वाक्यस्य अनादरात् बद्धोऽहम् । उक्तं च -

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।

विपत् सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥”

काकः अब्रूत्, “स वञ्चकः क्वास्ते ?” मृगेणोक्तम्, “मन्मांसार्थी तिष्ठत्यत्रैव ।” काकः उक्तवान्, “उपायस्तावत् चिन्तनीयः ।”

अथ प्रभाते क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तः आगच्छन् काकेनावलोकितः । तमालोक्य काकेनोक्तम्, “सखे मृग, त्वमात्मानं मृतवत्संदर्शय । वातेनोदरं पूरयित्वा पादान्स्तब्धीकृत्य तिष्ठ । यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरं पलायिष्यसे ।” मृगस्तथैव स्थितः ।

क्षेत्रपतिना मृगः आलोकितः उक्तञ्च, “आः ! स्वयं मृतोऽसि !” सः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः सत्वरं पलायितः । तमुद्दिश्य क्षेत्रपतिना क्षिप्तेन लगुडेन शृगालस्तावद् हतः ।

भाषाभ्यासः

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

- अ) अरण्ये कौ निवसतः स्म ?
- आ) काकः किम् उपादिशत् ?
- इ) मृगः प्रत्यहं क्षेत्रं गत्वा किम् अकरोत् ?
- ई) क्षुद्रबुद्धिः कुत्र निभृतं स्थितः ?
- उ) शृगालः केन हतः ?

२. कः कं वदति ?

- अ) ‘वनेऽस्मिन् एकं सस्यपूर्णं क्षेत्रमस्ति ।’
- आ) ‘मित्र, छिन्धि तावन्मम बन्धनम् ।’
- इ) ‘स वञ्चकः क्वास्ते ?’

३. उत्तरपदं लिखत ।

- अ) काकोऽवदत् = काकः + _____ ।
- आ) मृगेणोक्तम् = मृगेण + _____ ।
- इ) जम्बूकोऽयम् = जम्बूकः + _____ ।

४. पूर्वपदं लिखत ।

- अ) मृगोऽब्रवीत् = _____ + अब्रवीत् ।
- आ) वातेनोदरम् = _____ + उदरम् ।
- इ) मृतोऽसि = _____ + असि ।

५. माध्यमभाषया उत्तरत ।

- अ) ‘स नरः शत्रुनन्दनः’ इति वचनं कथायाः
आधारेण स्पष्टीकुरुत ।

- आ) काकेन कः उपायः उक्तः ?

६. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

- दृढः, मैत्री, बद्धः, प्रभूतम् ।

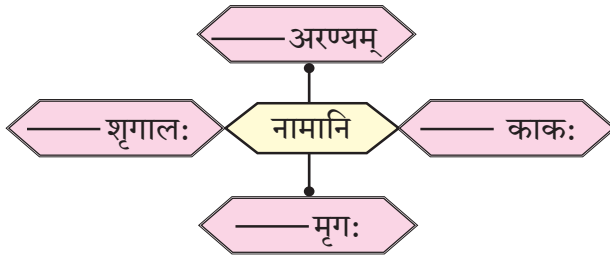
७. अमरकोषात् योग्यं समानार्थकं शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

- अ) अरण्ये मृगः काकः च स्नेहेन निवसतः ।
 आ) जम्बूकः तेन सह मृगस्य निवासस्थानं गतः ।
 इ) मृगमन्विष्यन् काकः तत्र उपस्थितः ।

८. स्तम्भमेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	विशेष्यम्
दृढः	लगुडेन
क्षिप्तेन	दिने
एकस्मिन्	मृगः
लगुडहस्तः	बन्धः
	क्षेत्रपतिः

१०. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

९. तालिकां पूरयत ।

अ)

वक्त्रा संवादं मेलयत	
जम्बूकः	मृगः

(मञ्जूषा - त्रायस्व माम्, दर्शयामि त्वाम्, दृढोऽयं बन्धः, छिन्धि मम बन्धनम्)

आ)

वक्त्रा संवादं मेलयत	
मृगः	काकः

(मञ्जूषा - अलं विवादेन, कोऽयं द्वितीयः?, एवमस्तु, अस्मत्सख्यम् इच्छति ।)

उपक्रमः - पाठात् उपपदविभक्तियुक्तानि वाक्यानि चित्वा लिखत ।

क्रीडत-नन्दत ।

सङ्ख्याक्रीडा

एकं द्वे त्रीणि . . . इति क्रमेण सर्वे मिलित्वा शतपर्यन्तं सङ्ख्याः वदेयुः । ततः पुनः तदेव आवर्तनीयम् । परन्तु अस्मिन् अवसरे सर्वाः विषमसङ्ख्याः शिक्षकः एव वदेत् । छात्रैस्तु केवलं समसङ्ख्याः वक्तव्याः । अग्रिमे आवर्तने शिक्षकः समसङ्ख्याः वदेत्, बालाश्च विषमसङ्ख्याः वदेयुः । एतेन सङ्ख्याभ्यासः सुष्ठु भवति ।

सङ्ख्यालेखनम्

छात्राणां गणद्वयं करणीयम् । शिक्षकस्य समीपे कृष्णफलकं भवेत् । शिक्षकः यदा सूचयति तदा प्रतिगणम् एकः क्रीडकः अग्रे आगत्य कृष्णफलकस्य पुरतः तिष्ठति । शिक्षकः संस्कृतेन काञ्चित् सङ्ख्यां वदति । तौ शीघ्रातिशीघ्रं तां सङ्ख्यां कृष्णफलके लिखेताम् । यः आदौ लिखति तस्मै गणाय एकः अङ्कः दीयते । (सङ्ख्यां देवनागरीलिप्या रोमन्-लिप्या वा लेखितुम् अर्हन्ति ।)

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

सूक्तयः नाम सुवचनानि । सूक्तीनां पठनेन वाक्चातुर्यं वर्धते । सूक्तीनां प्रयोगः लेखने भाषणे च प्रभावं जनयति । उक्तमेव-

खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं मनः सर्वदा
श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
अज्ञानं ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्
कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ॥

वृत्तम्-
शार्दूलविक्रीडितम्

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम्
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥१॥ -नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) रूपमधिकम् = रूपम् + अधिकम् । २) बन्धुजनो विदेशगमने = बन्धुजनः + विदेशगमने ।

अन्वयः - विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम्, प्रच्छन्नगुप्तं धनम्, विद्या भोगकरी यशःसुखकरी (च) । विद्या गुरुणां गुरुः । विदेशगमने विद्या बन्धुजनः । विद्या परं दैवतम् । विद्या राजसु पूज्यते न तु धनम् । विद्याविहीनः पशुः (एव) ।

वृत्तम्-
वसन्ततिलका

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः॥२॥ -नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) नीतिनिपुणा यदि = नीतिनिपुणाः + यदि २) अद्यैव = अद्य + एव ।
३) मरणमस्तु = मरणम् + अस्तु । ४) न्याय्यात्पथः = न्याय्यात् + पथः ।

अन्वयः - यदि (अपि) नीतिनिपुणाः निन्दन्तु स्तुवन्तु वा, लक्ष्मीः समाविशतु यथेष्टं गच्छतु वा, मरणम् अद्य एव अस्तु युगान्तरे वा, (तथापि) धीराः न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

वृत्तम्- अनुष्टुप्

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः।
बकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम्॥३॥ -पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः - १) आत्मनो मुखदोषेण = आत्मनः + मुखदोषेण । २) बकास्तत्र = बकाः + तत्र।

अन्वयः - शुकसारिकाः आत्मनः मुखदोषेण बध्यन्ते । तत्र बकाः न बध्यन्ते । (अतः) मौनं सर्वार्थसाधनम् ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥४॥ - हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः - १) अल्पानामपि = अल्पानाम् + अपि ।

२) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते = तृणैः + गुणत्वम् + आपन्नैः + बध्यन्ते ।

अन्वयः - अल्पानां वस्तूनाम् अपि संहतिः कार्यसाधिका (विद्यते) । (यथा) गुणत्वम् आपन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ।

सन्धिविग्रहाः - १) कुर्याद्रासभरोहणम् = कुर्यात् + रासभरोहणम् । २) पुरुषो भवेत् = पुरुषः + भवेत् ।

अन्वयः - पुरुषः घटं भिन्धात्, पटं छिन्धात्, रासभरोहणं (अपि) कुर्यात् । येन केन प्रकारेण (सः) प्रसिद्धः भवेत् ।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

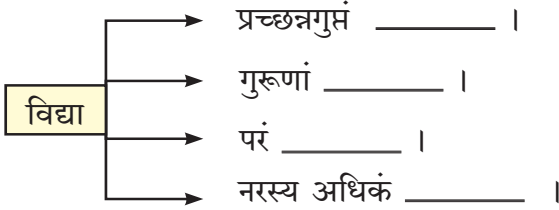
१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) का गुरुणां गुरुः ?
आ) किं राजसु न पूज्यते ? इ) कः पशुः एव ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

- अ) 'विद्या नाम नरस्य'... इति श्लोकाधारेण
विद्यायाः महत्त्वं लिखत ।

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

श्लोकः २.

१. मञ्जूषातः उचितं शब्दं चित्वा तालिकां पूरयत ।

नीतिनिपुणाः	_____	_____	वा
_____	समाविशतु	_____	वा
_____	अद्यैव	_____	वा

(निन्दन्तु, गच्छतु, युगान्तरे, मरणम्, लक्ष्मीः, स्तुवन्तु ।)

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

- अ) मरणमस्तु । आ) अद्यैव ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) शुकसारिकाः केन बध्यन्ते ?
आ) के न बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

- अ) बकास्तत्र
आ) आत्मनो मुखदोषेण

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) का कार्यसाधिका भवति ?
आ) कैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

- अ) अल्पानामपि
आ) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'संहतिः कार्यसाधिका' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः ५.

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

- अ) नरः किं छिन्धात् ?
आ) मनुजः किं भिन्धात् ?

२. श्लोकात् लिङ्गलकारस्य रूपाणि चित्वा लिखत ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'येन केन प्रकारेण' इति उक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

१. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

विद्या, पशुः, धनम्, लक्ष्मीः, शुकः, संहतिः, दन्ती, पटम्, रासभः ।

२. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

विदेशः, प्रच्छन्नम्, निन्दन्तु, रोहणम् ।

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

- अ) स्तवनं तु मानवस्यैव भवेत् ।
आ) पृथुराजः प्रजाहितदक्षः नृपः ।
इ) अकस्मात् आगन्तुना सह मैत्री युक्ता ।
ई) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा लिखत ।

- अ) शृगालः स्वार्थहेतुना _____ सह मैत्रम् ऐच्छत् । (मृगेण/काकेन)
आ) फलितं मे _____ । (प्रयोजनम्/मनोरथम्)
इ) _____ बीजेभ्यः अङ्कुराः उद्भूताः । (पर्जन्यानन्तरं/शीतकालानन्तरं)
ई) प्रजाः अतीव _____ आसन् । (कृशाः/सुदृढाः)

३. लकारं लिखत ।

- अ) सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः उदर एव वर्तते ।
आ) अहं प्रसन्ना भविष्यामि ।
इ) वयं सर्वे आनन्देन एकत्र वसामः ।
ई) पादान्स्तब्धीकृत्य तिष्ठ ।
उ) लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा ।

४. विग्रहवाक्याणां समासनामभिः मेलनं कुरुत ।

समासविग्रहः	समासनाम
१. चिन्तया आकुलः	षष्ठी-तत्पुरुषः
२. धनं च धान्यानि च पुष्पाणि च फलानि च	पञ्चमी-तत्पुरुषः
३. चोरलुण्ठकेभ्यः भयम्	इतरेतरद्वन्द्वः
४. प्रजाहिते दक्षः	तृतीया-तत्पुरुषः
५. जलस्य व्यवस्थापनम्	कर्मधारयः
६. प्रयागं नाम क्षेत्रम्	सप्तमी-तत्पुरुषः

समासविग्रहः	समासनाम
१. मृगः च शृगालः च	सप्तमी-तत्पुरुषः
२. क्षुद्रा बुद्धिः यस्य सः	कर्मधारयः
३. विद्यया विहीनः	अव्ययीभावः
४. नीत्यां निपुणाः	तृतीया-तत्पुरुषः
५. अहनि अहनि	बहुव्रीहिः
६. विविधानि बीजानि	इतरेतरद्वन्द्वः

समासविग्रहः	समासनाम
१. न परिचितः	षष्ठी-तत्पुरुषः
२. लगुडं हस्ते यस्य सः	बहुव्रीहिः
३. शुकाः च सारिकाः च	इतरेतरद्वन्द्वः
४. क्षेत्राणां पतिः	नञ्-तत्पुरुषः

५. योग्यं क्रियापदं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

- अ) त्वं धनुः _____ । (त्यज/त्यजतु)
आ) त्वं प्रयत्नेन कृषिकार्यं _____ ।
(करोति/करोषि)
इ) त्वमात्मानं मृतवत् _____ ।
(सन्दर्शय/सन्दर्शयतु)
ई) भवान् अपि अपरिचितः एव _____ ।
(आसीः/आसीत्)

६. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

- अ) पृथुभूपेन धनुः सज्जीकृतम् । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
आ) क्षेत्रपतिना पाशः योजितः । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
इ) अहं शब्दं करोमि । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
ई) धीराः न्याय्यात्पथः पदं न प्रविचलन्ति । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

७. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

- अ) पृथुवैन्यः स्वप्रजाः दृष्ट्वा चिन्ताकुलः जातः यतः _____ ।
१. तस्य प्रजाजनाः परस्परं वादविवादं कुर्वन्ति ।
२. तस्य प्रजाजनाः पशुवत् जीवन्ति ।
आ) भूम्या धनधान्यपुष्पफलानि स्व-उदरे निहितानि यतः _____ ।
१. वेनभूपः दुःशासकः आसीत् ।
२. भूमिः स्वभावेन कृपणा आसीत् ।
इ) पृथुभूपेन स्वधनुः सज्जीकृतम् यतः _____ ।
१. सः शत्रुं हन्तुम् इच्छति स्म ।
२. सः धनधान्यादि सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः प्राप्तुम् इच्छति स्म ।
ई) पृथुभूपस्य प्रजाजनाः सन्तुष्टाः अभवन् यतः _____ ।
१. ते प्रभूतं धान्यम् अलभन्त ।
२. ते प्रभूतं सुवर्णम् अलभन्त ।
उ) शृगालः मृगेण सह सख्यम् इच्छति यतः _____ ।
१. शृगालः मृगमांसं खादितुम् इच्छति ।
२. शृगालः मृगे स्निह्यति ।
ऊ) जम्बूकः मनसि आनन्दितः यतः _____ ।
१. मृगः पाशैः बद्धः ।
२. जम्बूकस्य अन्येन सह मित्रता अभवत् ।
ए) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् यतः _____ ।
१. सः 'मृगः मृतः' इति चिन्तितवान् ।
२. पाशबद्धं मृगं दृष्ट्वा तस्य हृदयं करुणया अद्रवत् ।

क्रीडत-नन्दत ।

अनन्त्यवाक्यरचना

प्रथमः बालः एकस्य शब्दस्य कथनेन कस्यचित् वाक्यस्य आरम्भं कुर्यात् । द्वितीयः बालः प्रथमेन बालकेन उक्तं शब्दम् उच्चार्य तस्य वाक्यस्य अनुवर्तनरूपेण स्वयमपि एकं शब्दं योजयेत् । तृतीयः तृतीयम् । चतुर्थः चतुर्थम् एवम् अग्रेऽपि । परन्तु कोऽपि वाक्यस्य समाप्तिं न कुर्यात् । यः तथा करोति सः गणात् बाह्यः भवति ।
उदा. - - - १. कस्मिंश्चित् - - - २. कस्मिंश्चित् ग्रामे - - - ३. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन - - -
४. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन कृपणः - - -
अत्र 'आसीत्' इति यदि उच्यते तर्हि वाक्यं समाप्तं भवति । यः तत् कथयति सः बाह्यः भवति । अतः सः केनापि प्रकारेण वाक्यम् अग्रेऽपि अनुवर्तयितुं प्रयत्नं कुर्यात् शिक्षकः किञ्चित् साहाय्यं कर्तुम् अर्हति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

शब्दसृष्टिं पश्यत ☺

अमर्त्यः

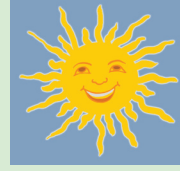
निर्जरः
अमरः
देवः
प्रभुः

त्रिदशः
विबुधः
सुरः
भगवान्

आदित्यः

मित्रः
दिनकरः
दिवाकरः
सूर्यः

रविः
भास्करः
चण्डांशुः
भास्वान्

भगवान्
भास्वान्
विद्यावान्
गुणवान्
ज्ञानवान्
कलावान्

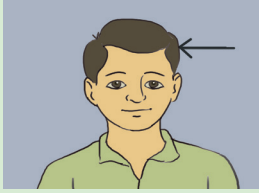
श्रीमान्
शक्तिमान्
बुद्धिमान्
आयुष्मान्
हनुमान्
कीर्तिमान्

वत्/मत् प्रत्ययः स्वामित्वं दर्शयति । एते
वत्/मत् प्रत्ययान्ताः ।

‘वत्’- प्रत्ययान्ताः

‘मत्’- प्रत्ययान्ताः

एतान् व्यञ्जनान्तान् अवगच्छत ।

शिरः
(शिरस्)

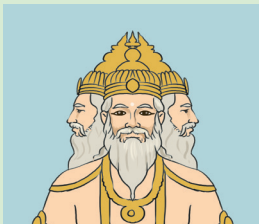
अध्वा
(अध्वन्)

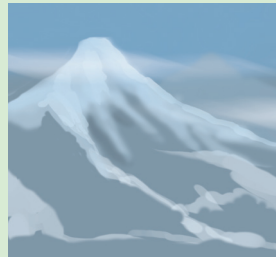
व्योम
(व्योमन्)

पक्षी
(पक्षिन्)

ब्रह्मा
(ब्रह्मन्)

हिमवान्
(हिमवत्)

भाषासूत्रम् - १

अन्तम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
सकारान्ताः	चन्द्रमस्	अप्सरस्	पयस्
तकारान्ताः	मरुत्	तडित्	जगत्
वत/मत्-प्रत्ययान्ताः	भगवत्/श्रीमत्	ई प्रत्ययं योजयित्वा नदी-शब्दवत् रूपाणि । यथा भगवती, श्रीमती, शशिनी, योगिनी	जगत् - शब्दवत्
इन्नन्ताः	शशिन्		भाविन्
अन्नन्ताः	राजन्/आत्मन्	-	नामन्/वर्त्मन्
चकारान्ताः	पयोमुच्	वाच्	-
जकारान्ताः	वणिज्	स्रज्	-
शकारान्ताः	-	दिश्	-

भगवत् - वत्प्रत्ययान्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् ।

श्रीमत् - मत्प्रत्ययान्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्तः	प्रथमा	श्रीमान्	श्रीमन्तौ	श्रीमन्तः
भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः	द्वितीया	श्रीमन्तम्	श्रीमन्तौ	श्रीमतः
भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः	तृतीया	श्रीमता	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भिः
भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	चतुर्थी	श्रीमते	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः
भगवतः	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	पञ्चमी	श्रीमतः	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः
भगवतः	भगवतोः	भगवताम्	षष्ठी	श्रीमतः	श्रीमतोः	श्रीमताम्
भगवति	भगवतोः	भगवत्सु	सप्तमी	श्रीमति	श्रीमतोः	श्रीमत्सु
हे भगवन्	हे भगवन्तौ	हे भगवन्तः	सम्बोधनम्	हे श्रीमन्	हे श्रीमन्तौ	हे श्रीमन्तः

भगवत् इव अन्ये शब्दाः- क्षमावत्, हिमवत्, बलवत्, दयावत्, हनुमत्, बुद्धिमत्, शक्तिमत् इत्यादयः ।

गतवत्, पठितवत्, दृष्टवत्, नीतवत् इत्यादीनि कर्तरि भू.धा. विशेषणानि 'भगवत्' शब्दवत् प्रपद्यन्ते ।

- शशिन् शश-इन् (इन् प्रत्ययः स्वामित्वं दर्शयति) 'शशः' नाम शशकः । शशः यस्य (अङ्के) अस्ति सः शशी ।

शशिन् - इन्नन्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् ।

भाविन् - इन्नन्तं विशेषणं नपुंसकलिङ्गम् ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
शशी	शशिनौ	शशिनः	प्रथमा	भावि	भाविनी	भावीनि
शशिनम्	शशिनौ	शशिनः	द्वितीया	भावि	भाविनी	भावीनि
शशिना	शशिभ्याम्	शशिभिः	तृतीया	भाविना	भाविभ्याम्	भाविभिः
शशिने	शशिभ्याम्	शशिभ्यः	चतुर्थी	भाविते	भाविभ्याम्	भाविभ्यः
शशिनः	शशिभ्याम्	शशिभ्यः	पञ्चमी	भाविनः	भाविभ्याम्	भाविभ्यः
शशिनः	शशिनोः	शशिनाम्	षष्ठी	भाविनः	भाविनोः	भाविनाम्
शशिनि	शशिनोः	शशिषु	सप्तमी	भाविति	भाविनोः	भाविषु
हे शशिन्	हे शशिनौ	हे शशिनः	सम्बोधनम्	हे भाविन्/भावि	हे भाविनी	हे भावीनि

शशिन् इव अन्ये शब्दाः- स्वामिन्, प्राणिन्, विद्यार्थिन्, शाखिन्, योगिन्, संन्यासिन्, वाजिन्, श्रेष्ठिन् इत्यादयः ।

चन्द्रः	शशिन्
चन्द्रः गगने वर्तते । रात्रौ वयं चन्द्रं पश्यामः । चन्द्रेण एव निशायाः शोभा वर्धते । चन्द्राय सर्वे स्पृहयन्ति । चन्द्रात् मानवाः प्रकाशं लभन्ते । सुधांशुः शशाङ्कः, चन्द्रमाः इत्येतानि चन्द्रस्य अन्यानि नामानि । चन्द्रे कलङ्काः अपि सन्ति । हे चन्द्र, मह्यं मनःसामर्थ्यं यच्छ ।	शशी गगने वर्तते । रात्रौ वयं _____ पश्यामः । _____ एव निशायाः शोभा वर्धते । _____ सर्वे स्पृहयन्ति । _____ मानवाः प्रकाशं लभन्ते । सुधांशुः शशाङ्कः, चन्द्रमाः इत्येतानि _____ अन्यानि नामानि । _____ कलङ्काः अपि सन्ति । हे _____, मह्यं मनःसामर्थ्यं यच्छ ।

आत्मन् – अत्रन्तं पुंलिङ्गं नाम ।

राजन् – अत्रन्तं पुंलिङ्गं नाम ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः	प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः	द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	सप्तमी	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः	सम्बोधनम्	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

जन्मन् – अत्रन्तं नपुंसकलिङ्गं नाम ।

नामन् – अत्रन्तं नपुंसकलिङ्गं नाम ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
जन्म	जन्मनी	जन्मानि	प्रथमा	नाम	नामनी-नाम्नी	नामानि
जन्म	जन्मनी	जन्मानि	द्वितीया	नाम	नामनी-नाम्नी	नामानि
जन्मना	जन्मभ्याम्	जन्मभिः	तृतीया	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
जन्मने	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः	चतुर्थी	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः
जन्मनः	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः	पञ्चमी	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
जन्मनः	जन्मनोः	जन्मनाम्	षष्ठी	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
जन्मनि	जन्मनोः	जन्मसु	सप्तमी	नाम्नि, नामनि	नाम्नोः	नामसु
हे जन्म	हे जन्मनी	हे जन्मानि	सम्बोधनम्	हे नामन्/ नाम	हे नामनी/ नाम्नी	हे नामानि

‘आत्मन्’ – अनुसारम् – महात्मन्, अध्वन्, यज्वन्, ब्रह्मन्, अश्मन् इत्यादीनि ।

‘राजन्’ – अनुसारम् – ग्रावन्, मूर्धन्, महिमन्, गरिमन्, लघिमन्, सीमन् (स्त्री.), प्रेमन् इत्यादीनि ।

‘जन्मन्’ – अनुसारम् – कर्मन्, वर्त्मन्, भस्मन्, ब्रह्मन्, सद्यन् इत्यादीनि ।

‘नामन्’ – अनुसारम् – हेमन्, व्योमन्, प्रेमन्, सामन्, दामन्, धामन्, लोमन् इत्यादीनि ।

* ब्रह्मन् तथा प्रेमन् – पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च वर्तते ।

वाच् - चकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम ।

दिश् - शकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वाक्-वाग्	वाचौ	वाचः	प्रथमा	दिक्-दिग्	दिशौ	दिशः
वाचम्	वाचौ	वाचः	द्वितीया	दिशम्	दिशौ	दिशः
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	तृतीया	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	चतुर्थी	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	पञ्चमी	दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
वाचः	वाचोः	वाचाम्	षष्ठी	दिशः	दिशोः	दिशाम्
वाचि	वाचोः	वाक्षु	सप्तमी	दिशि	दिशोः	दिक्षु
हे वाक्/वाग्	हे वाचौ	हे वाचः	सम्बोधनम्	हे दिक्/दिग्	हे दिशौ	हे दिशः

‘वाच्’ शब्दवत्- त्वच् (स्त्री.), पयोमुच् (पुं.) इत्यादयः।

‘दिश्’ शब्दवत्- दृश् इत्यादयः।

वणिज् - जकारान्तं पुलिङ्गं नाम ।

स्रज् - जकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वणिक्/ग्	वणिजौ	वणिजः	प्रथमा	स्रक्/ग्	स्रजौ	स्रजः
वणिजम्	वणिजौ	वणिजः	द्वितीया	स्रजम्	स्रजौ	स्रजः
वणिजा	वणिग्भ्याम्	वणिग्भिः	तृतीया	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
वणिजे	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्यः	चतुर्थी	स्रजे	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
वणिजः	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्यः	पञ्चमी	स्रजः	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
वणिजः	वणिजोः	वणिजाम्	षष्ठी	स्रजः	स्रजोः	स्रजाम्
वणिजि	वणिजोः	वणिक्षु	सप्तमी	स्रजि	स्रजोः	स्रक्षु
हे वणिक्/ग्	हे वणिजौ	हे वणिजः	सम्बोधनम्	हे स्रक्/ग्	हे स्रजौ	हे स्रजः

‘वणिज्’ शब्दवत् - ऋत्विज्, भिषज् इत्यादयः ।

जिज्ञासापत्रम्

१) स्तम्भपूरणं कुरुत ।

*		स्वरान्तम्		व्यञ्जनान्तम्	
चित्रम्		प्रातिपदिकम्	प्रथमा ए.व.	प्रातिपदिकम्	प्रथमा ए.व.
१.		नृप		राजन्, भूभृत्, क्षमाभृत्, महीक्षित्	
२.		जलद		पयोमुच्	

२) चतुर्थपदं लिखत

अ) वाणी - वाण्या :: वाच् - _____ ।
इ) प्राज्ञ - प्राज्ञान् :: धीमत् - _____ ।

आ) जल - जलात् :: पयस् - _____ ।
ई) नदी - नदीनाम् :: सरित् - _____ ।

३) वाक्यार्थमेलनं कुरुत ।

अ) भूभृत् पृथिवीं रक्षति ।
आ) व्योम्नि विहायसः विहरन्ति ।
इ) संस्कृतवाग् विबुधभारती ।
ई) श्रीकृष्णस्य मस्तके मुकुटं भाति ।
उ) जगत् ईश्वरेण निर्मितम् ।

अ) गीर्वाणवाणी देवभाषा ।
आ) विश्वं भगवता सृष्टम् ।
इ) आकाशे खगाः उड्डयन्ते ।
ई) गोविन्दस्य मूर्ध्नि किरीटं विराजते ।
उ) राजा मेदिनीं प्रतिपालयति ।

४) तालिकां पूरयत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
१. हेम	_____/____	_____	प्रथमा
२. _____	विद्यावन्तौ	_____	द्वितीया
३. _____	त्वग्भ्याम्	_____	तृतीया
४. _____	ब्रह्मभ्याम् (पुं.)	_____	चतुर्थी
५. भिषजः	_____	_____	पञ्चमी
६. ग्राव्यः	_____	_____	षष्ठी
७. _____	_____	योगिषु	सप्तमी
८. _____	_____	हनुमन्तः	सम्बोधनम्

५) योग्यं रूपं योजयत ।

अ) सीता _____ रत्नहारं यच्छति । (हनुमत्)
इ) प्रजापालनं _____ कर्तव्यम् । (राजन्)
उ) हे _____, किं करवाणि ? (स्वामिन्)

आ) तारकाः _____ शोभन्ते । (व्योमन्)
ई) मम मित्रस्य _____ नसीरः । (नामन्)

पठत-बोधत ।

उपपदविभक्तयः

१. न हि सुखं दुःखैः विना लभ्यते ।
२. विना पुरुषकारेण न च दैवं सुसिध्यति ।
३. न काचस्य कृते जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः ।
४. नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।
५. तस्मै श्रीगुरवे नमः ।

पठत-बोधत-कण्ठस्थीकुरुत ।

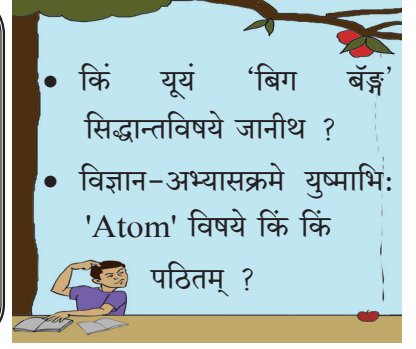
कारकाणि

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।
अपादान-अधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥

शब्दानुक्रमणिका

रामो हरिः करी भूभृद् भानुः कर्ता च चन्द्रमाः ।
तस्थिवान् भगवान् आत्मा दशैते पुंसि नायकाः ॥
रमा रुचिर् नदी धेनुर् वाग् धीः सरिद्-अनन्तरम् ।
क्षुत् प्रावृट् च शरच्चैव दशैते स्त्रीषु नायकाः ॥
ज्ञानं दधि पयो वर्म धनुर् वारि जगत् तथा ।
मधु नाम मनोहारि दशैते तु नपुंसके ॥

विश्वस्य उत्पत्तिविषये नैके सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । नैके प्राचीनाः सिद्धान्ताः कालवशतां गताः नैके नूतनाः च वैज्ञानिकैः स्वीकृताः । 'Atom' इति शब्दः सर्वेषां सुपरिचितः एव । आधुनिकविज्ञानशास्त्रे 'Atom' इति मूलकारणं द्रव्यस्य । स एव 'Element' इति मन्यते । प्राचीनशास्त्रे तु 'परमाणुः' निर्मितेः मूलकारणम् इति कथितम् । परमाणोः वैशिष्ट्यानि महर्षिणा कणादमहोदयेन वैशेषिकदर्शने कथितानि । अस्मिन् विषये अधिकं संशोधनं शक्यम् ।

(अर्णवः जपाकुसुमं गृहीत्वा प्रविशति । तस्य पिता विज्ञानस्य प्राध्यापकः । सः पुस्तकपठने मग्नः । तस्य पार्श्वे उत्पीठिकायां सूक्ष्मेक्षिका वर्तते ।)

अर्णवः - पितः, अस्माकम् उद्यानाद् जपाकुसुमम् आनीतं मया । कियन्तः सूक्ष्माः तस्य परागकणाः !

पिता - सूक्ष्मेक्षिकया पश्य, तेषां कणानां रचनाम् अपि द्रष्टुं शक्नोषि ! (अर्णवः तथा करोति ।)

पिता - किं द्रष्टुं त्वया ?

अर्णवः - पितः, अद्भुतम् एतत् । अत्र परागकणस्य सूक्ष्माणि अङ्गानि दृश्यन्ते ।

पिता - अर्णव, एतानि पुष्पस्य अङ्गानि त्वं सूक्ष्मेक्षिकया द्रष्टुं शक्नोषि । परन्तु एतद् विश्वं परमाणुभ्यः निर्मितम् । ते परमाणवः तु सूक्ष्मेक्षिकया अपि न दृश्यन्ते ।

अर्णवः - परमाणुः नाम किम् ?

पिता - अस्तु । कथयामि । मुष्टिमात्रान् तण्डुलान् महानसतः आनय ।

अर्णवः - (तथेति उक्त्वा पाकगृहात् तण्डुलान् आनयति ।)
स्वीकरोतु, तात ।

पिता - अधुना इमं तण्डुलं विभज ।

अर्णवः - तात, कियान् लघुः अस्ति एषः । पश्यतु, एतस्य भागद्वयं यथाकथमपि कृतं मया ।

पिता - इतोऽपि लघुतरः भागः कर्तुं शक्यते वा ?

अर्णवः - यदि क्रियते तर्हि चूर्णं भवेत् तस्य ।

पिता - सम्यग् उक्तं त्वया । यत्र एतद् विभाजनं समाप्यते, यस्मात् सूक्ष्मतरः भागः प्राप्तुं न शक्यते सः एव परमः अणुः ।

अर्णवः - द्रव्यस्य अन्तिमः घटकः मूलं तत्त्वं च परमाणुः, सत्यं खलु ?

पिता - सत्यम्, अयं खलु कणादमहर्षेः सिद्धान्तः । अपि जानासि ? परमाणुः द्रव्यस्य मूलकारणम् इति तेन महर्षिणा प्रतिपादितम् । तदपि प्रायः ख्रिस्तपूर्वं पञ्चमे षष्ठे वा शतके ।

अर्णवः - तात, महर्षिणा कणादेन किं किम् उक्तं परमाणुविषये ? वयं तु केवलं तस्य महाभागस्य नामधेयम् एव जानीमः ।

पिता - कणादमुनिना प्रतिपादितम् - परमाणुः अतीन्द्रियः, सूक्ष्मः, निरवयवः, नित्यः, स्वयं व्यावर्तकः च । 'वैशेषिकसूत्राणि' इति स्वग्रन्थे तेन परमाणोः व्याख्या कृता ।

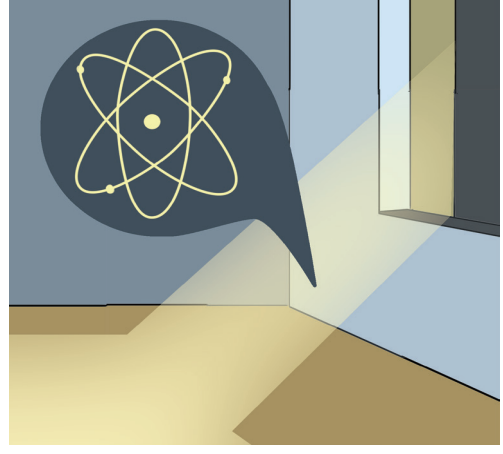

अर्णवः - का सा व्याख्या ?

पिता - जालसूर्यमरीचिस्थं यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

अर्णवः - अहम् एतद्विषये विस्तरेण पठितुम् इच्छामि ।

पिता - उत्तमम् ! श्वः मम महाविद्यालयम् आगच्छ ।
तत्र कणाद्विषयकाणि नैकानि पुस्तकानि सन्ति
। तव जिज्ञासा निश्चयेन शाम्येत् ।

भाषाभ्यासः

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

अ) अर्णवः पाकगृहात् किम् आनयति ?

आ) कः परमाणुः ?

इ) परमाणुसिद्धान्तः केन महर्षिणा कथितः ?

ई) महर्षिणा कणादेन परमाणुविषये किं प्रतिपादितम् ?

उ) महर्षेः कणादस्य मतानुसारं परमाणोः व्याख्या का ?

२. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

कुसुमम्, विश्वम्, पिता, नामधेयम्, सूर्यः ।

३. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत ।

अ) महर्षिः कणादः परमाणुविषये किं प्रतिपादितवान् ?

आ) 'तण्डुलान् आनय' इति पिता अर्णवं किमर्थम् आदिष्टवान् ?

४. विरुद्धार्थकशब्दान् मञ्जूषातः अन्विष्य लिखत ।

सत्यम्, अन्तिमः, अनित्यः, लघुः, सूक्ष्मः,
(आद्यः, गुरुः, नित्यः, असत्यम्, स्थूलः)

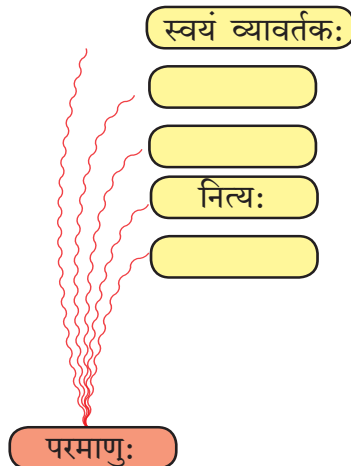
५. उचितं पर्यायं चित्वा लिखत ।

अ) एतद् विश्वं _____ निर्मितम् । (तण्डुलैः/अणुभिः)

आ) _____ द्रव्यस्य मूलकारणम् । (परमाणुः/विज्ञानं)

इ) रजसः _____ भागः परमाणुः । (षष्ठतमः/शततमः)

६. जालरेखाचित्रं पूरयत

7LA3PK

संस्कृतसाहित्ये शब्दयुग्मानि प्रसिद्धानि । यथा - **यदा-तदा, यावत्-तावत्, यत्र-तत्र** ।
उदा. - **यथा** राजा **तथा** प्रजा । शब्दयुग्मानाम् उपयोगेन श्लोकस्य वाक्यस्य वा सौन्दर्यं वर्धते ।

वृत्तम्-वंशस्थम्

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन गुणेन कर्मणा॥१॥ - वृद्धचाणक्यशतकात्

अन्वयः - **यथा** कनकं निघर्षण - छेदन - ताप-ताडनैः (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते, **तथा** पुरुषः श्रुतेन, शीलेन, गुणेन, कर्मणा (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते ।

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥२॥ - हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः - १) नास्ति = न + अस्ति । २) श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि = श्लाघ्यः + तत्र + अल्पधीः + अपि । ३) एरण्डोऽपि = एरण्डः + अपि ।

अन्वयः - **यत्र** विद्वज्जनः न अस्ति, **तत्र** अल्पधीः अपि श्लाघ्यः (भवति) । (यथा) निरस्तपादपे देशे एरण्डः अपि द्रुमायते ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

तावद् भयाद्धि भेतव्यं यावद् भयमनागतम्।

आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद् यथोचितम्॥३॥ - पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः - १) भयाद्धि = भयात् + हि । २) भयमनागतम् = भयम् + अनागतम् ।

अन्वयः - **यावत्** भयम् अनागतं **तावत्** हि भयात् भेतव्यम् । (तथापि) आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः यथोचितं कुर्यात् ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

उत्तमो नातिवक्ता स्यादधमो बहु भाषते।

सुवर्णे न ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये प्रजायते॥४॥

सन्धिविग्रहाः - १) उत्तमो नातिवक्ता = उत्तमः + न + अतिवक्ता । २) स्यादधमो बहु = स्यात् + अधमः + बहु ।
३) ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये = ध्वनिः + तादृक् + यादृक् + कांस्ये ।

अन्वयः - उत्तमः अतिवक्ता न स्यात्, अधमः बहु भाषते । **यादृक्** कांस्ये (ध्वनिः) प्रजायते **तादृक्** सुवर्णे ध्वनिः न (प्रजायते) ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।

सुकृते दुष्कृते वाऽपि तादृशं लभते फलम् ॥५॥

सन्धिविग्रहाः - १) क्षेत्रमासाद्य = क्षेत्रम् + आसाद्य । २) वाऽपि = वा + अपि ।

अन्वयः - कर्षकः क्षेत्रम् आसाद्य **यादृशं** बीजं वपते (**तादृशं** फलं लभते) । (तथैव मनुष्यः) सुकृते वा दुष्कृते वा अपि **तादृशं** (इष्टम् अनिष्टं वा) फलं लभते ।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

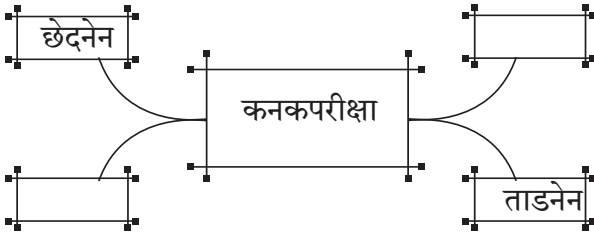
१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कनकपरीक्षा कथं भवति ?

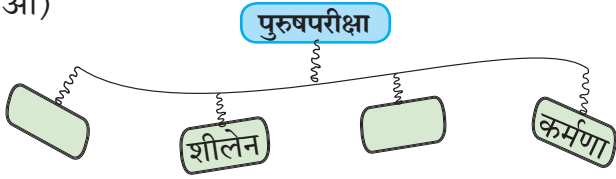
आ) पुरुषपरीक्षा कथं भवति ?

२. जालरेखाचित्रं पूरयत

अ)

आ)

श्लोक: २.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) अल्पधीः कुत्र श्लाघ्यः भवति ?
आ) एरण्डः कुत्र द्रुमायते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

- अ) श्लाघ्यस्तत्र आ) अल्पधीरपि ।

श्लोक: ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) आगतं भयं वीक्ष्य नरः किं कुर्यात् ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

- भयाद्धि ।

श्लोक: ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत

- अ) कः बहु भाषते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

- अ) स्यादधमः ।

श्लोक: ५.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

- अ) कर्षकः कीदृशम् फलं लभते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

- अ) क्षेत्रमासाद्य आ) वाऽपि ।

१) समानार्थकशब्दान् लिखत ।

कनकम्, विद्वान्, पादपः, अधमः ।

२) विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

गुणः, विद्वान्, उत्तमः, सुकृतम् ।

३) समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत ।

अ)	सुवर्णम्, उत्तमः, कृषकः, ध्वनिः
आ)	शब्दः, क्षेत्राजीवः, हेम, श्रेष्ठः

५) चतुर्थपदं लिखत ।

अ) विद्वान् - पण्डितः :: अल्पधीः - _____ ।

आ) श्लाघ्यः - प्रशंसनीयः :: द्रुमः - _____ ।

इ) नरः - मनुष्यः :: उचितम् - _____ ।

ई) वीक्ष्य - दृष्ट्वा :: भयम् - _____ ।

४. अमरकोषात् योग्यं समानार्थक शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते । आ) कर्षकः बीजं वपते ।

इ) यत्र एकः अपि पादपः नास्ति तत्र एरण्डः द्रुमायते ।

रिक्तस्थानं पूरयत ।

अ) यदा अध्यापकः न आगच्छति _____ छात्राः स्वाध्यायं कुर्वन्ति ।

आ) _____ धूमः तत्र वह्निः ।

इ) _____ आकाशे मेघाः गर्जन्ति तदा मयूरः नृत्यति ।

ई) यथा विचारः _____ वर्तनम् ।

उ) यदि सम्यक् पठिष्यसि _____ जीवने यशः प्राप्स्यसि ।

ऊ) सज्जनाः _____ वदन्ति तथा कुर्वन्ति ।

7LIYR8

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

- अ) एतद् विश्वम् अणुभिः निर्मितम् ।
आ) द्रव्यस्य आदिमः घटकः परमाणुः अस्ति ।
इ) अर्णवः क्षेत्रात् तण्डुलान् आनयति ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

- अ) अर्णवः _____ गृहीत्वा प्रविशति । (जपाकुसुमम्/कमलम्)
आ) एतद् विश्वं _____ निर्मितम् । (अणुभिः/तण्डुलैः)
इ) _____ द्रव्यस्य मूलकारणम् । (सुगन्धः/परमाणुः)

३. विग्रहवाक्याणां समासनामभिः मेलनं कुरुत ।

समासविग्रहः	समासनाम
१. पुस्तकस्य पठनम्	कर्मधारयः
२. सूक्ष्माः कणाः	षष्ठी-तत्पुरुषः
३. परमः अणुः	बहुव्रीहिः
४. महान् भागः यस्य सः	उपपद-तत्पुरुषः
५. पादैः पिबति इति	कर्मधारयः

समासविग्रहः	समासनाम
१. परागस्य कणाः	कर्मधारयः
२. कणादः नाम मुनिः	उपपद-तत्पुरुषः
३. अल्पा धीः यस्य सः	षष्ठी-तत्पुरुषः
४. किञ्चित् जानाति इति	कर्मधारयः
५. जपा नाम कुसुमम्	बहुव्रीहिः

४. लकारं लिखत ।

- अ) सूक्ष्मेक्षिकया पश्य ।
आ) कणादविषयकाणि नैकानि पुस्तकानि सन्ति ।
इ) नरः यथोचितं कुर्यात् ।
ई) कर्षकः तादृशं फलं लभते ।

५. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

- अ) अस्माभिः सूक्ष्मकणेषु अङ्गानि दृश्यन्ते । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
आ) वयं महाभागस्य नामधेयं जानीमः । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
इ) कणादेन परमाणोः व्याख्या कृता । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
ई) कर्षकः फलं लभते । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

६. योग्यं क्रियापदं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

- अ) त्वं द्रष्टुं _____ । (शक्नोषि/शक्नोति)
आ) भवान् _____ । (स्वीकुरु/स्वीकरोतु)
इ) त्वं तण्डुलान् _____ । (आनय/आनयतु)
ई) त्वं श्वः मम महाविद्यालयम् _____ । (आगच्छ/आगच्छतु)

७. उचितं कारणं चिनुत ।

- अ) पिता अर्णवाय स्वमहाविद्यालयम् आगन्तुं कथयति यतः _____ ।
१. पितुः महाविद्यालये कणादविषयकाणि पुस्तकानि सन्ति ।
२. पितुः महाविद्यालये स्नेह-सम्मेलनम् अस्ति ।

शृण्वन्तु शृण्वन्तु ! अस्मिन् वर्षे पर्यटनार्थं वयं सर्वे ताडोबा-अभयारण्यं यामः इति निश्चितम् । ✓

अमेयः

 त्वं कथम् अजानाः ?

सानिका

तर्हि सत्यवचनम् ।

आर्या

अहम् अवश्यं यामि ।

अदितिः

सर्वे यान्ति चेत् अहमपि एमि ।

अद्य आरभ्य एव सिद्धतां कुर्मः । ✓

आर्या

अहं कन्दुकम् , जालयष्टिकां यष्टिकन्दुकौ अपि आनयामि ।

पार्थः

अहं टोपिकां क्रीणामि ।

आदित्यः

अपूपं लाजान् सुपिष्टकानि अपि क्रीणीहि । चाकलेहान् अपि गृहाण ।

सानिका

आदित्यः तु सर्वदा खादनविषये एव ब्रवीति । अतः एव पीनः ।

आदित्यः

भवतु , तर्हि अहम् एकाकी एव भोक्ष्ये, न दास्यामि कस्मै अपि

अमेयः

व्याघ्रदर्शनं तत्र प्रमुखम् आकर्षणम्, अहं मम अग्रजात् चित्रग्राहकं प्राप्नोमि । करदीपम् अपि ।

किन्तु अमेय, यः जागर्ति सः एव व्याघ्रं पश्यति । त्वं तु वर्गे अपि स्वपिषि । ✓

भाषासूत्रम् - २

(अ) धातुतालिका: (द्वितीयः समूहः)

ज्ञा (९ उ.प.)

परस्मैपदम्			लट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
जानाति	जानीतः	जानन्ति	प्रथमः	जानीते	जानाते	जानते
जानासि	जानीथः	जानीथ	मध्यमः	जानीषे	जानाथे	जानीध्वे
जानामि	जानीवः	जानीमः	उत्तमः	जाने	जानीवहे	जानीमहे

परस्मैपदम्			लङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अजानात्	अजानीताम्	अजानन्	प्रथमः	अजानीत	अजानाताम्	अजानत
अजानाः	अजानीतम्	अजानीत	मध्यमः	अजानीथाः	अजानाथाम्	अजानीध्वम्
अजानाम्	अजानीव	अजानीम	उत्तमः	अजानि	अजानीवहि	अजानीमहि

परस्मैपदम्			लोट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
जानातु	जानीताम्	जानन्तु	प्रथमः	जानीताम्	जानाताम्	जानताम्
जानीहि	जानीतम्	जानीत	मध्यमः	जानीष्व	जानाथाम्	जानीध्वम्
जानानि	जानाव	जानाम	उत्तमः	जानै	जानावहै	जानामहै

परस्मैपदम्			विधिलिङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
जानीयात्	जानीयाताम्	जानीयुः	प्रथमः	जानीत	जानीयाताम्	जानीरन्
जानीयाः	जानीयातम्	जानीयात	मध्यमः	जानीथाः	जानीयाथाम्	जानीध्वम्
जानीयाम्	जानीयाव	जानीयाम	उत्तमः	जानीय	जानीवहि	जानीमहि

परस्मैपदम्			लृट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ज्ञास्यति	ज्ञास्यतः	ज्ञास्यन्ति	प्रथमः	ज्ञास्यते	ज्ञास्येते	ज्ञास्यन्ते
ज्ञास्यसि	ज्ञास्यथः	ज्ञास्यथ	मध्यमः	ज्ञास्यसे	ज्ञास्येथे	ज्ञास्यध्वे
ज्ञास्यामि	ज्ञास्यावः	ज्ञास्यामः	उत्तमः	ज्ञास्ये	ज्ञास्यावहे	ज्ञास्यामहे

ब्रू (२ उ.प.)

परस्मैपदम्			लट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ब्रवीति, आह	ब्रूतः, आहतुः	ब्रुवन्ति, आहुः	प्रथमः	ब्रूते	ब्रुवाते	ब्रुवते
ब्रवीषि, आत्थ	ब्रूथः, आहथुः	ब्रूथ	मध्यमः	ब्रूषे	ब्रुवाथे	ब्रूध्वे
ब्रवीमि	ब्रूवः	ब्रूमः	उत्तमः	ब्रूवे	ब्रूवहे	ब्रूमहे

परस्मैपदम्			लङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्	प्रथमः	अब्रूत	अब्रुवाताम्	अब्रुवत
अब्रवीः	अब्रूतम्	अब्रूत	मध्यमः	अब्रूथाः	अब्रुवाथाम्	अब्रूध्वम्
अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम	उत्तमः	अब्रुवि	अब्रूवहि	अब्रूमहि
परस्मैपदम्			लोट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ब्रवीतु	ब्रूताम्	ब्रुवन्तु	प्रथमः	ब्रूताम्	ब्रुवाताम्	ब्रुवताम्
ब्रूहि	ब्रूतम्	ब्रूत	मध्यमः	ब्रूष्व	ब्रुवाथाम्	ब्रूध्वम्
ब्रवाणि	ब्रवाव	ब्रवाम	उत्तमः	ब्रवै	ब्रवावहै	ब्रवामहै
परस्मैपदम्			विधिलिङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ब्रूयात्	ब्रूयाताम्	ब्रूयुः	प्रथमः	ब्रुवीत	ब्रुवीयाताम्	ब्रुवीरन्
ब्रूयाः	ब्रूयातम्	ब्रूयात	मध्यमः	ब्रुवीथाः	ब्रुवीयाथाम्	ब्रुवीध्वम्
ब्रूयाम्	ब्रूयाव	ब्रूयाम	उत्तमः	ब्रुवीय	ब्रुवीवहि	ब्रुवीमहि
परस्मैपदम्			लृट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
वक्ष्यति	वक्ष्यतः	वक्ष्यन्ति	प्रथमः	वक्ष्यते	वक्ष्येते	वक्ष्यन्ते
वक्ष्यसि	वक्ष्यथः	वक्ष्यथ	मध्यमः	वक्ष्यसे	वक्ष्येथे	वक्ष्यध्वे
वक्ष्यामि	वक्ष्यावः	वक्ष्यामः	उत्तमः	वक्ष्ये	वक्ष्यावहे	वक्ष्यामहे
परस्मैपदम्			दा (३ उ.प.) लट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ददाति	दत्तः	ददति	प्रथमः	दत्ते	ददाते	ददते
ददासि	दत्थः	दत्थ	मध्यमः	दत्से	ददाथे	ददध्वे
ददामि	दद्वः	दद्वः	उत्तमः	ददे	दद्वहे	दद्वहे
परस्मैपदम्			लङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अददात्	अदत्ताम्	अददुः	प्रथमः	अदत्त	अददाताम्	अददत
अददाः	अदत्तम्	अदत्त	मध्यमः	अदत्थाः	अददाथाम्	अददध्वम्
अददाम्	अदद्व	अदद्व	उत्तमः	अददि	अदद्वहि	अदद्वहि
परस्मैपदम्			लोट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ददातु	दत्ताम्	ददतु	प्रथमः	दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्
देहि	दत्तम्	दत्त	मध्यमः	दत्स्व	ददाथाम्	ददध्वम्
ददानि	ददाव	ददाम	उत्तमः	ददै	ददावहै	ददामहै

परस्मैपदम्			विधिलिङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः	प्रथमः	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्
दद्याः	दद्यातम्	दद्यात	मध्यमः	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
दद्याम्	दद्याव	दद्याम	उत्तमः	ददीय	ददीवहि	ददीमहि
परस्मैपदम्			लृट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति	प्रथमः	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ	मध्यमः	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः	उत्तमः	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे
परस्मैपदम् (रक्षणे)			भुज् (७ उ.प.) लृट्लकारः	आत्मनेपदम् (भोजने)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भुनक्ति	भुङ्क्तः	भुञ्जन्ति	प्रथमः	भुङ्क्ते	भुञ्जाते	भुञ्जते
भुनक्षि	भुङ्क्थः	भुङ्क्थ	मध्यमः	भुङ्क्षे	भुञ्जाथे	भुङ्ग्ध्वे
भुनज्मि	भुञ्ज्वः	भुञ्जमः	उत्तमः	भुञ्जे	भुञ्ज्वहे	भुञ्जमहे
परस्मैपदम्			लङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अभुनक्-ग्	अभुङ्क्ताम्	अभुञ्जन्	प्रथमः	अभुङ्क्त	अभुञ्जाताम्	अभुञ्जत
अभुनक्-ग्	अभुङ्क्तम्	अभुङ्क्त	मध्यमः	अभुङ्क्थाः	अभुञ्जाथाम्	अभुङ्ग्ध्वम्
अभुनजम्	अभुञ्ज्व	अभुञ्जम	उत्तमः	अभुञ्जि	अभुञ्ज्वहि	अभुञ्जमहि
परस्मैपदम्			लोट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भुनक्तु	भुङ्क्ताम्	भुञ्जन्तु	प्रथमः	भुङ्क्ताम्	भुञ्जाताम्	भुञ्जताम्
भुङ्ग्धि	भुङ्क्तम्	भुङ्क्त	मध्यमः	भुङ्क्व	भुञ्जाथाम्	भुङ्ग्ध्वम्
भुनजानि	भुनजाव	भुनजाम	उत्तमः	भुनजै	भुनजावहै	भुनजामहै
परस्मैपदम्			विधिलिङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भुञ्ज्यात्	भुञ्ज्याताम्	भुञ्ज्युः	प्रथमः	भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	भुञ्जीरन्
भुञ्ज्याः	भुञ्ज्यातम्	भुञ्ज्यात	मध्यमः	भुञ्जीथाः	भुञ्जीयाथाम्	भुञ्जीध्वम्
भुञ्ज्याम्	भुञ्ज्याव	भुञ्ज्याम	उत्तमः	भुञ्जीय	भुञ्जीवहि	भुञ्जीमहि
परस्मैपदम्			लृट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भोक्ष्यति	भोक्ष्यतः	भोक्ष्यन्ति	प्रथमः	भोक्ष्यते	भोक्ष्येते	भोक्ष्यन्ते
भोक्ष्यसि	भोक्ष्यथः	भोक्ष्यथ	मध्यमः	भोक्ष्यसे	भोक्ष्येथे	भोक्ष्यध्वे
भोक्ष्यामि	भोक्ष्यावः	भोक्ष्यामः	उत्तमः	भोक्ष्ये	भोक्ष्यावहे	भोक्ष्यामहे

१) तालिकां पूरयत ।

धातवः	अर्थः	लकारः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
ब्रू (२ उ.प.)	वदति	लङ्	_____	अब्रूताम्	अब्रुवन्
दा (३ उ.प.)	यच्छति	लट्	_____	ददाते	ददते
		लोट्	_____	दत्तम्	दत्त
भुज् (७ उ.प.)	खादति	लट्	_____	भुञ्जाथे	भुङ्ध्वे
		विधिलिङ्	भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	_____
ज्ञा (९ उ.प.)	अवगच्छति	लट्	जानीते	जानाते	_____
		लोट्	_____	जानावहै	जानामहै
ग्रह् (९ उ.प.)	स्वीकरोति	लट्	गृह्णामि	गृह्णीवः	_____

पठत-बोधत-कण्ठस्थीकुरुत

दशलकाराः

१लट् वर्तमाने २लेट् वेदे भूते ३लुङ् ४लङ् ५लिटस्तथा ।

विध्याशिषौ तु ६लिङ्-७लोटौ ८लुट् ९लृट् १०लृङ् च भविष्यति ॥

(आ) वाच्यपरिचयः ।

अस्माभिः कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं च गतवर्षे पठिते । कर्तृवाच्यं क्रियापदं कर्तृपदं बोधयति ।
अधुना वाच्यपरिवर्तनं पश्यामः ।

सकर्मकं कर्तृवाच्यम्

रामः ग्रन्थं पठति ।

बालकः ग्रन्थान् पठति ।

कर्मवाच्यम्

रामेण ग्रन्थः पठ्यते ।

बालकेन ग्रन्थाः पठ्यन्ते ।

रामः	ग्रन्थं	पठति ।
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
प्रथमा (१)	द्वितीया (२)	प्रथमान्तपदानुसारम् (१)

रामेण	ग्रन्थः	पठ्यते ।
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
तृतीया (३)	प्रथमा (१)	प्रथमान्तपदानुसारम् (१)

अकर्मकं कर्तृवाच्यम्

मधुरा पतति ।

बालिकाः पतन्ति ।

भाववाच्यम्

मधुरया पत्यते ।

बालिकाभिः पत्यते ।

मधुरा		पतति ।
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
प्रथमा (१)	नास्ति (०)	प्रथमान्तपदानुसारम् (१)

मधुरया		पत्यते ।
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
तृतीया (३)	नास्ति (०)	नित्यं प्रथमपुरुष-एकवचने (१)

कर्तृवाच्यम्

बालकः श्लोकं गायति ।

माला पुष्पाणि नयति ।

अहं मुकुन्दं स्मरामि ।

त्वं रोटिकाः करोषि ।

सूर्यः प्रकाशं ददाति ।

माता अस्मान् ताडयति ।

पिता त्वाम् उपदिशति ।

ऋषिः युष्मान् वदति ।

त्वं मां पृच्छसि ।

_____ ।

राजा मन्त्रिणम् आह्वयति ।

शृगालः मृगकाकौ पश्यति ।

कर्मवाच्यम्

बालकेन श्लोकः गीयते ।

मालया पुष्पाणि नीयन्ते ।

मया मुकुन्दः स्मर्यते ।

_____ रोटिकाः क्रियन्ते ।

_____ प्रकाशः दीयते ।

_____ वयं ताड्यामहे ।

पित्रा _____ उपदिश्यसे ।

ऋषिणा _____ उद्यध्वे ।

त्वया _____ पृच्छ्ये ।

मया माता वन्द्यते ।

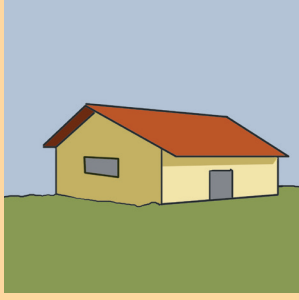
राज्ञा मन्त्री आहूयते ।

_____ ।

अन्यलकारेषु प्रयोगपरिवर्तनम् ।

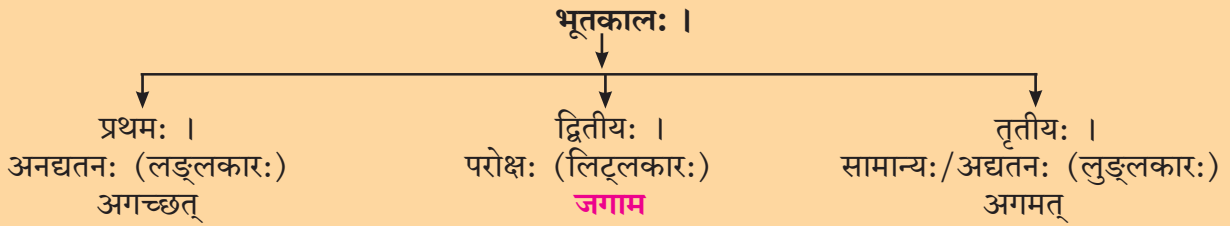
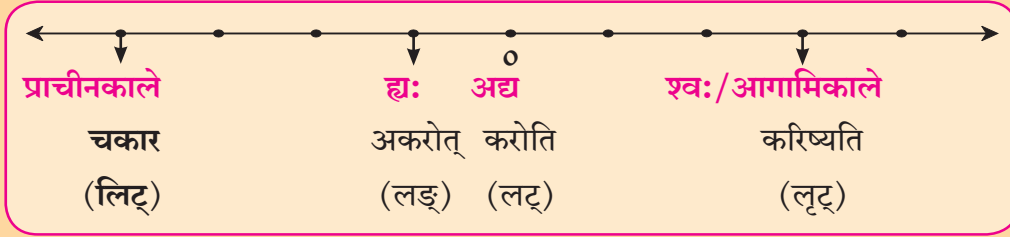
बालकः श्लोकम् अगायत् ।	बालकेन श्लोकः अगीयत ।
बालकः श्लोकं गायतु ।	बालकेन श्लोकः गीयताम् ।
बालकः श्लोकं गायेत् ।	बालकेन श्लोकः गीयेत ।

मनुष्यः गृहे अवसत् ।

आदिमानवः गुहायाम् उवास ।

ह्यः	पुरा
मोहनः पाठशालाम् अगच्छत् ।	श्रीकृष्णः सान्दीपनिमुनेः आश्रमं जगाम ।
छात्राः पुस्तिकाः अयच्छन् ।	देवाः शस्त्राणि ददुः ।
गन्धारः फलम् अखादत् ।	श्रीरामः बदरीफलानि चखाद ।
बालकः देवम् अनमत् ।	कर्णः शक्रं ननाम ।

परोक्षभूतकालः अतिप्राचीनत्वं सूचयति । परोक्षः नाम अक्ष्णोः परम् ।

परस्मैपदम्			लिट्-प्रत्ययाः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अ	अतुस् (अतुः)	उस् (उः)	प्रथमपुरुषः	ए	आते	इरे

अभ्यस्त-लिट्लकारः (परोक्षभूतकालः)

अभ्यासः नाम पुनरावृत्तिः । अतः प्रथमवर्णस्य पुनरावृत्तिः यस्मिन् भवति, सः अभ्यस्तः परोक्षभूतकालः ।

यथा दा - ददौ ददतुः ददुः

पा - पपौ पपतुः पपुः ।

ज्ञा - जज्ञौ जज्ञतुः जज्ञुः ।

दृश् - ददर्श ददृशतुः ददृशुः ।

या - ययौ ययतुः ययुः ।

प्रथमं पुष्पम्

संस्कृतकविषु कालिदासस्य स्थानम् अनन्यसाधारणम् । 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति तस्य प्रसिद्धं नाटकम् । तस्य काव्यनाटकेषु भारतीयसंस्कृतेः मूल्यानां च प्रतिबिम्बं दृश्यते । इदानीन्तनकालेऽपि तस्य साहित्यं जनान् रञ्जयति ।

(ततः प्रविशति वैखानसः, अन्यौ तापसौ च)

- वैखानसः - (राजानम् अवरुध्य) राजन् ! आश्रममृगोऽयं, न हन्तव्यः, न हन्तव्यः । आशु प्रतिसंहर सायकम् । राज्ञां शस्त्रम् आर्तत्राणाय भवति न तु अनागसि प्रहर्तुम् ।
- दुष्यन्तः - प्रतिसंहत एषः सायकः । (यथोक्तं करोति)
- वैखानसः - राजन् ! समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेः अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । प्रविश्य प्रतिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः ।
- दुष्यन्तः - तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् । अत्रैव रथं स्थापय यावदवतरामि ।
- सूतः - धृताः प्रग्रहाः । अवतरतु आयुष्मान् ।
- दुष्यन्तः - (अवतीर्य) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावत् गृह्यताम् । (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः दृष्ट्वाऽहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ।
- सूतः - तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

भाषाभ्यासः

१) माध्यमभाषया उत्तरत । दुष्यन्तस्य कानि स्वभाववैशिष्ट्यानि ज्ञायन्ते ?

द्वितीयं पुष्पम्

भासः इति संस्कृतनाट्यसृष्टेः प्रथमः नाटककारः । तस्य शैली सुबोधा सरसा च । भासनाटकचक्रे महाभारतकथाम् अनुसृत्य लिखितः शोकात्मकः एकाङ्कः नाम 'कर्णभारम्' । अस्मिन् प्रसङ्गे शक्रः नाम इन्द्रः याचकरूपेण आगत्य कर्णं कवचकुण्डलानि याचते ।

(ततः प्रविशति याचकरूपेण शक्रः ।)

- शक्रः - (कर्णमुपगम्य) भोः कर्ण, महत्तरां भिक्षां याचे ।
कर्णः - दृढं प्रीतोऽस्मि भगवन् । एषोऽहं नमस्करोमि ।
शक्रः - (आत्मगतम्) किं नु खल्वहं वदामि ? यदि दीर्घायुर्भवेति वदेयम् दीर्घायुर्भवेत् । यदि न वदेयम् मूढ इति मां परिभवति । तस्माद् उभयं परिहृत्य किं नु खलु भाषे ? भवतु, दृष्टम् । (प्रकाशम्) भोः कर्ण, सूर्य इव, चन्द्र इव, हिमवान् इव, सागर इव तिष्ठतु ते यशः ।
कर्णः - भगवन्, किं नोक्तम् दीर्घायुर्भवेति ? अथवा यदुक्तं तदेव शोभनम् । यतः हतेषु देहेषु गुणाः धरन्ते । भगवन्, किमिच्छसि? किमहं ददामि?
शक्रः - महत्तरां भिक्षां याचे ।
कर्णः - महत्तरां भिक्षां भवते प्रदास्ये । गोसहस्रं ददामि ।
शक्रः - गोसहस्रमिति? मुहूर्तं क्षीरं पिबामि । नेच्छामि कर्ण, नेच्छामि ।
कर्णः - किं नेच्छति भवान्? अपर्याप्तं कनकं ददामि ।
शक्रः - गृहीत्वा गच्छामि । नेच्छामि कर्ण, नेच्छामि ।
कर्णः - तेन हि जित्वा पृथ्वीं ददामि ।
शक्रः - पृथिव्या किं करिष्यामि । नेच्छामि कर्ण, नेच्छामि ।
कर्णः - अथवा मच्छिरो ददामि ।
शक्रः - अविहा । अविहा ।
कर्णः - न भेतव्यम् न भेतव्यम् । अन्यदपि श्रूयताम् । अङ्गैः सहैव जनितं कवचं कुण्डलाभ्यां सह ददामि ।
शक्रः - (सहर्षम्) ददातु, ददातु ।

भाषाभ्यासः

१) माध्यमभाषया उत्तरत । शक्रस्य कपटं विशदीकुरुत ।

डॉ. ए. पी. जे. अब्दुलकलाममहोदयः 'मिसाईल मॅन' इति बिरुदेन ख्यातः। तस्य जीवने तेन छात्राणां शैक्षणिकविकासाथं नैके यत्नाः कृताः। १५ ऑक्टोबर इति तस्य जन्मदिनं 'वाचनप्रेरणादिवसरूपेण' आचर्यते। विविधानां ग्रन्थानां, लघुग्रन्थानां, वृत्तपत्राणां वाचनेन मनुष्ये के गुणाः विकसिताः भवन्ति, इत्यादयः विषयाः पद्येऽस्मिन् वर्णिताः सन्ति।

- पाठ्यपुस्तकं विहाय यूयं किं किं पठथ ?
- साहित्यस्य के प्रकाराः भवन्ति ?
- अपि यूयं प्रतिदिनं वृत्तपत्रं पठथ ?

शीलं सद्गुणसम्पत्तिः ज्ञानं विज्ञानमेव च ।
उत्साहो वर्धते येन वाचनं तद् हितावहम् ॥१॥

मनुजा वाचनेनैव बोधन्ते विषयान् बहून् ।
दक्षा भवन्ति कार्येषु वाचनेन बहुश्रुताः ॥२॥

वाल्मीकिव्यासबाणाद्याः प्राचीनाः कविपण्डिताः ।
तान् शिक्षयन्ति सततं ये सदा वाचने रताः ॥३॥

अद्ययावद्धि ज्ञानाय वृत्तपत्रं पठेत्सदा ।
सर्वविधसुविद्यार्थं वाचनमुपकारकम् ॥४॥

वृथाभ्रमणकुक्क्रीडापरपीडापभाषणैः ।
कालक्षेपो न कर्तव्यो विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ॥५॥

वाचनं ज्ञानदं बाल्ये तारुण्ये शीलरक्षकम् ।
वार्धक्ये दुःखहरणं हितं सद्ग्रन्थवाचनम् ॥६॥

१) सन्धिविग्रहाः - १) विज्ञानमेव = विज्ञानम् + एव । २) उत्साहो वर्धते = उत्साहः + वर्धते ।

अन्वयः - येन शीलं, सद्गुणसम्पत्तिः, ज्ञानं, विज्ञानम् उत्साहः च वर्धते तद् वाचनं हितावहम् एव ।

२) सन्धिविग्रहाः - १) वाचनेनैव = वाचनेन + एव । २) दक्षा भवन्ति = दक्षाः + भवन्ति ।

अन्वयः - मनुजाः वाचनेन एव बहून् विषयान् बोधन्ते । वाचनेन (मनुजाः) कार्येषु दक्षाः बहुश्रुताः (च) भवन्ति ।

३) अन्वयः - ये सदा वाचने रताः तान् वाल्मीकि-व्यास-बाणाद्याः प्राचीनाः कविपण्डिताः शिक्षयन्ति ।

४) सन्धिविग्रहाः - १) अद्ययावद्धि = अद्ययावत् + हि । २) पठेत्सदा = पठेत् + सदा ।

३) वाचनमुपकारकम् = वाचनम् + उपकारकम् ।

अन्वयः - मनुजः अद्ययावद् ज्ञानाय वृत्तपत्रं सदा हि पठेत् । सर्वविधसुविद्यार्थं वाचनम् उपकारकम् (वर्तते) ।

५) सन्धिविग्रहाः - १) कालक्षेपो न = कालक्षेपः + न । २) कर्तव्यो विद्यार्थी = कर्तव्यः + विद्यार्थी ।

अन्वयः - (विद्यार्थिभिः) वृथाभ्रमण-कुक्क्रीडा-परपीडा-अपभाषणैः कालक्षेपः न कर्तव्यः । विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ।

६) अन्वयः - वाचनं बाल्ये ज्ञानदं, तारुण्ये शीलरक्षकम्, वार्धक्ये दुःखहरणं (भवति) (अतः) सद्ग्रन्थवाचनं हितं (भवति) ।